

A 2062/11

AARDRIJKSKUNDIG
WOORDENBOEK
DER
NEDERLANDEN,

BIJENGEBRAGT

DOOR

A. J. van der Aa,

onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden.

ELFDE DEEL.

T. V.

Te Gorinchem, bij
JACOBUS NOORDUYN

1848.

TIEL, arr., prov. *Gelderland*; palende N. aan de Lek, die het van het arr. Amersfoort, prov. Utrecht, scheidt, O. aan het arr. Nijmegen, waarvan het gedeeltelijk door de Waal gescheiden wordt, Z. O., Z. en Z. W. aan het Noordbrabandsche arr. 's Hertogenbosch, W. aan het Zuidhollandsche arr. Gorinchem.

Dit arr. is verdeeld in vier kantons, namelijk: Tiel, Geldermalsen, Culenborg en Zalt-Bommel; beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 65,846 bund., waaronder 60,703 bund. belastbaar land; telt 9744 h., bewoond door 11,097 huisgez., uitmakende eene bevolking van ongeveer 60,000 inw., die meest in den landbouw hun bestaan vinden.

TIEL, kant., prov. *Gelderland*, arr. *Tiel*; palende N. aan de Lek, die het van het Utrechtsche kant. Rhenen scheidt, O. aan het kant. Elst, Z. O. en Z. aan de Waal, die het ten Z. O. van het kant. Druten en ten Z. van het kant. Zalt-Bommel scheidt, W. aan het kant. Geldermalsen.

Dit kant. bevat negen gem., namelijk: Tiel, Kesteren, Lienden, Maurik, Dodewaard, IJzendoorn, Echtelt, Zoelen en Wadenoijen; beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 20,285 bund., waaronder 19,009 bund. belastbaar land; telt 5008 h., bewoond door 5444 huisgez., uitmakende eene bevolking van ongeveer 20,000 inw., die meest in den akkerbouw hun bestaan vinden.

TIEL, klass., prov. *Gelderland*.

Zij is verdeeld in de volgende drie ringen: Tiel, Culenborg en Ingen; bevat 28 gem., met 51 kerken, die door 50 Predikanten bediend worden, en telt 25,400 zielen, onder welke 7000 Ledematen.

TIEL, ring, prov. *Gelderland*, klass. van *Tiel*.

Zij bevat de volgende negen gem.: Tiel, Drumpt, Zoelen, Avezathen, Wadenoijen, Echteld, IJzendoorn, Ochten en Hien-en-Dodewaard, met 12 kerken, bediend door tien Predikanten, en heeft 9000 zielen, onder welke 2500 Ledematen.

TIEL, gem., prov. *Gelderland*, arr. en kant. *Tiel* (25 m. k., 9 s. d.); palende N. aan de gem. Maurik, N. O. aan Lienden, O. aan Echteld, Z. aan de Waal, W. aan de gem. Wadenoijen en Zoelen.

Deze gem. bevat de stad Tiel, benevens de b. Zandwijk en het Tielsche territoir, bestaande uit den Tielsche-polder en den Zandwijksche-polder; beslaat eene oppervlakte, volgens het kadaster, van 1185 bund. 28 v. r. 12 v. ell., waaronder 1040 bund. 48 v. r. 42 v. ell. belastbaar land; telt 976 h., bewoond door 1062 huisgez., uitmakende eene bevolking van ruim 5500 inw., die buiten de stad zich op den landbouw en veeteelt toelagen, en binnen de stad gedeeltelijk van de winkels bestaan, welke, door de nabijheid van onderscheidene welvarende dorpen, zeer veel nering hebben. Ook wordt er veel handel gedreven in koren en aardappelen, welke laatste met duizende mudden jaarlijks van hier naar elders worden afgescheept, en men vindt er 1 steenbakkerij, 1 bierbrouwerij, 1 door stoom gedreven olie- en korenmolen, 1 azijnfabriek, 1 zoutziederij, 5 leerlooijerijen, 2 boekdrukkerijen en 2 wind-korenmolens. Vroeger bestond hier mede 1 katoenspinnerij, die sedert 1850 heeft opgehouden te werken, nog 3 bierbrouwerijen, welke sedert de laatste jaren stilstaan en nog eene wind-korenmolen, Driescens-molen genoemd, doch deze is in 1852 gesloopt, en de plaats, waar hij gestaan heeft, dient thans tot tuinland.

De Herv., die er 5550 in getal zijn, onder welke 1140 Ledematen, maken eene gem. uit, welke tot de klass. en ring van *Tiel* behoort,

en door twee Predikanten bediend wordt. De eerste, die hier het leeraarsambt heeft waargenomen, is geweest JOHANNES VREDIUS, die in het jaar 1580 beroepen werd en in het jaar 1619 emeritus werd. De eerste tweede Predikant is geweest ALLARDUS DE VRIES, die in het jaar 1606 herwaarts kwam, en in het jaar 1618 om zijne Remonstrantsche gevoelens werd afgezet. Sedert het jaar 1656 werd de openbare dienst in deze gem. door de beide stads Predikanten, gemeenschappelijk met eenen derden buitengewonen Predikant, waartoe gemeenlijk een uit de buiten Predikanten der klassis verkoren werd, waargenomen, derwijze, dat de stads Predikanten, gezettelijk des Zondags elk eenmaal in de Groote-kerk predikten en, daarbeneven, ook twee derde deelen der avondpredikatiën, gedurende de drie wintermaanden, November, December en Januarij, waarnamen; terwijl ook elk hunner, om de derde week tweemaal in de Kleine- of Ceciliakerk predikte, in den zomer, des voormiddags, en in den winter, des avonds, en het overige derde deel der Predikbeurten, in de beide kerken, door den derden Predikant vervuld werd. Na het vertrek van den Rector JOHANNES POSTHUMA, in het jaar 1807, die te gelijk derde buitengewone Predikant was, is die derde buitengewone predikantsplaats vernietigd. Het beroep der Predikanten geschiedt bij beurten, door de Regering en den Kerkeraad, wordende in de eerste vacatuur door de Regering, in de tweede door den Kerkeraad voorzien. Bij het beroepen van den Predikant WILLEM HENDRIK HAVERKORN VAN RIJSWIJK evenwel, toen de beurt aan de Regering was, heeft deze wel het twaalf- en zestal gemaakt, maar het beroep uit het zestal aan den kerkeraad overgelaten.

Onder de hier gestaan hebbende Predikanten verdient melding: HERMANNUS JOHANNES KROM, die er van 1765—1771 stond en later Hoogleeraar te Middelburg geweest is. PIETER VAN DER WILLIGEN, die hier van 1815—1846 Predikant geweest is en door zijne geleerdheid, waarvan zijne werken getuigen, grooten naam gemaakt heeft.

Na het herroepen van het edict van Nantes hadden eenige Fransche vlugtelingen zich te TIEL nedergezet. Voor hen werd aldaar, in 1686, een Fransch Predikant, en wel ISAAC LATANE, voormaals Predikant te Montelon, beroepen, op eene jaarwedde van 550 gulden, waarvan 200 gulden door het kwartier, en het overige door de stad werd betaald. Deze Predikant bleef aldaar tot 1705, in welk jaar hij een beroep naar de stad Heusden ontving, waarna zijne plaats niet weder vervuld is. Toen is de Fransche gemeente te niet gegaan, hozeer de kerkeraad, in 1705, aan de synode, te Naarden vergaderd, schreef, dat hij zijn best zoude doen, om de Waalsche kerk te TIEL te herstellen, en de synode wenschte, dat zulks mogt gelukken. In 1711 werd bij den Magistraat goedgevonden, dat de Diakenen dezer gemeente, de twee zilveren avondmaalsbekers aan de kerkmeesters zouden overgeven. Waar de kerk- en actenboeken gebleven zijn, vinden wij niet opgeteekend.

Ook bestond te TIEL vroeger eene Remonstrantsche gemeente; wanneer deze het eerst aldaar hare godsdienst openlijk heeft uitgeoefend, blijkt niet. In het jaar 1647 vindt men van haar en haren Predikant CREYVINGER gewag gemaakt. Nadat in het jaar 1787 de kerk en het predikantshuis geplunderd was, en de Predikant COENERDING daarop de stad verlaten had, is deze gemeente te niet gegaan. Zij was reeds allengskens sterk afgenomen en bestond slechts uit zeer weinige leden, zoodat zij met die van Gorinchem was vereenigd, alwaar de Tiel-sche Predikant, om de veertien dagen, dienst deed.

De Evangeliesch-Lutherschen, die er 70 in getal zijn, maken, met die uit eenige naburige burgerl. gem. eene kerk. gem. uit, welke tot den ring van *Rotterdam* behoort. In het midden der vorige eeuw hadden zich van lieverlede eenige Luthersche huisgezinnen te *Tiel* gevestigd, die, te gering in getal en vermogen zijnde, om zich tot eene werkelijke gem. te vereenigen, er nothans prijs op stelden, dat de Doop en het H. Avondmaal ook in hun midden door eenen Predikant van de zelfde geloofsbelijdenis werden bediend. Zij leverden daartoe, den 12 October 1752. een verzoekschrift in aan de stedelijke Regering, waarbij zij verlangden, dat hun zulks eenige reizen in het jaar veroorloofd mogt worden in de Kleine- of Cecilia-kerk. Toen dit den 7 Februarij 1755 was toegestaan, onder bepaling, dat de inzameling voor de armen aan Provisoren van de Armen-ambachtskamer moest worden overgegeven, verzochten zij, in Maart daaraanvolgende, van den kerkeraad te Culenborg, dat aan den Predikant JOHANNES KLOECKHOFF mogt worden veroorloofd, viermalen 's jaars de Sacramenten onder hen te komen bedienen. Voor drie reizen werd daarin bewilligd, doch toen KLOECKHOFF, den 25 October 1757, overleden was, werd die bewilliging, wegens het nadeel, dat kerk en armen te Culenborg daarbij leden, voor zijne opvolgers tot slechts eenmaal 's jaars beperkt, met verwijzing naar de Predikanten van Nijmegen en 's Hertogenbosch voor de beide andere beurten. Het schijnt, dat deze aanwijzing wel werd gevolgd, doch nieuwe zwarigheden opleverde. Althans wij vinden, dat de Culenborgsche Predikanten LUKAS REEDER en JOHAN CHRISTIAN BAUM, buiten de hun toegestane Avondmaalsbediening, jaarlijks nog eene tweede hebben vervuld en wel den tweeden Woensdag na Paschen. De verzochte dienst van CHRISTOFFEL HOLTZAPFEL, werd weder eens 's jaars toegestaan, doch tot weder opzeggens toe. In dezer voege, ofschoon van tijd tot tijd met geringe wijzigingen, ging het nu jaren lang voort, terwijl het liefdesfonds te Amsterdam daarvoor aan den tijdelijken Predikant te Culenborg 50 guld. jaarlijks toeleegde, die, volgens Koninklijk besluit van 28 Februarij 1816, No. 67, sedert het begin van dat jaar, voor rekening van den lande zijn genomen. Het getal der Leden won slechts weinig aan. Bij volslagen gemis van gelegenheid, om de jeugd godsdienstig onderwijs te verschaffen, werd deze geheel aan de Hervormde gemeente toegevoegd. Slechts de oudere Leden bleven nog op zich zelven, maar deden toch ook allengs stappen tot toenadering. Merkwaardig was in dit opzigt onder anderen de goedkeuring, door de zaamvergaderde binnen en buiten leden, den 20 Augustus 1812, gegeven aan de invoering van gewoon brood bij het Avondmaal, en het zingen van de Evangelische Gezangen, in stede van de tot hiertoe gebruikte Hoogduitsche Liederen. Bij de oprigting van het fonds tot onderstand voor de openlijke eredienst en het toenemen van het getal Proponenten, begon de Synode zich ook meer bepaald de belangen der bijgemeenten aan te trekken. Die te *Tiel* was onder de eersten, waarop het oog werd geslagen, en toen zij van de stedelijke Regering, bij mondelijke toestemming, de vergunning had ontvangen, om elken Zondag 's morgen in de kleine kerk te mogen vergaderen, ving de Proponent JACOB LOUIS FREDERIK DE MEIJERE, den 24 Augustus 1828, zijne dienst aan als vast Proponent, blijvende de bediening van Doop en Avondmaal, de inzegening van kerkeraad- en gemeenteleden en de voorzitting in den kerkeraad, den Predikant der hoofdgemeente aanbevolen. Maar de gemeente mogt zich slechts kort in den voorgang van dien Proponent verhengen. Hij werd

namelijk, in het begin van 1829, naar Pekela beroepen, en de eens opgewekte ijver leed geene geringe teleurstelling, toen de Synode zich niet in staat bevond, om zijne plaats te doen vervangen, en ook eigen pogingen daartoe ontoereikend waren. Niet weinig vermeerderden nog de zwarigheden, toen in 1830, bij gebrek aan andere voldoende middelen tot huisvesting, het kerkgebouw voor de Schutterijen ingerigt; en in 1832 door de Jagers van CLEERENS werd betrokken. Zelfs de vroegere filiaaldienst stond nu stil. Zij werd eerst hervat in 1834, toen de Predikant van Culenburg, des namiddags van den 5 October, weder voor het eerst het Avondmaal bediende, en wel in de Grootkerk, die daartoe met broederlijke bereidvaardigheid was afgestaan. Na het vertrek der Jagers werd het kerkgebouw weder hersteld, en zelfs nog eer al het werk voltooid was, begonnen de Hervormde gemeente des Donderdags avonds en de Luthersche des Zondags voormiddags, hare godsdienstoefeningen daarin te hervatten. Belangrijk voor de laatstgenoemde was den 11 September 1835, toen CASPAR DIEDERIK VIEHOFF zijne dienst als vast Proponent aanvaardde. Even zoo den 18 October des zulfden jaars, toen het gebruik der Hervormde Gezangen verwisseld werd tegen dat van de Christelijke Gezangen voor de Evangelisch-Luthersche gemeenten (uitgave van 1826); en niet minder de Avondmaalsdag van 10 April 1836, toen voor het eerst, sedert het ontstaan van de gemeente, eene openlijke belijdenis en plechtige bevestiging van Ledematen, en weder voor het eerst na vele jaren de bediening van den Doop in haar midden plaats vonden. Sedert werden de zamenkomsten onder de leiding van eenen vasten Proponent geregeld voortgezet, tot dat, bij Z. M. besluit van 27 November 1841, de Evangelisch-Luthersche filiaalgemeente te TIEL tot eene gemeente verheven werd; terwijl den 8 Maart 1842 tot eersten Predikant beroepen werd JOHAN FRIEDRICH MAMEL, die er nog staat.

De Roomsche-Katholijken, die men er 1690 aantreft, maken met die uit de burgerlijke gem. Waden oijen, Zoelen en Op-Hemert eene stat. uit, welke tot het aartspr. van Utrecht behoort; 2900 zielen, onder welke 1550 Communikanten, telt en door eenen Pastoor en eenen Kapellaan bediend wordt.

De Israëliten, van welke men er 200 aantreft, maken, met die uit de naburige gem., eene ringsynagoge uit, welke tot het synagogaal ressort van Nijmegen behoort, 220 zielen telt en waarin de dienst door eenen Voorlezer wordt waargenomen.

Men heeft in deze gem. zes scholen, welke gemiddeld door een getal van 850 leerlingen bezocht worden.

De stad TIEL of THIEL ligt 7 u. W. ten Z. van Arnhem, 6 u. W. ten N. van Nijmegen, 5½ u. N. O. van Zalt-Bommel, op 51° 53' 9" N. B., 23° 5' 55" O. L., aan den regter oever der Waal, welke rivier hier even beneden de stad, de aanzienlijke breedte van 641 ell. heeft, en waarover een gierpontenvaar is op Wamel, waarvan het veerhuis buiten de Zandwicksche-poort, aan den Bandijk staat. Zij beslaat, binnen hare wallen, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 22 bund. 8 v. r. 52 v. ell., telt 706 h., bewoond door ruim 1060 huisgez., uitmakende eene bevolking van ruim 5500 inw.

De Waal heeft voorzeker in vroegere tijden, met eenen arm, tusschen TIEL en Zandwijk door geloopt, en wel ter plaatse, alwaar men nu de hoven, in den zoogenaamden Konijnenwal, aantreft, van daar, alwaar nu het watertje, de Doodde-Linge genaamd, zijnen loop heeft. Alzoo heeft zij gestroomd in de tegenwoordige Linge, bij

het dorp Zoelen, waardoor dan de Tielerwaard een eiland, of, zoo als men het vroeger noemde, een waard was, doch deze arm is in de dertiende eeuw toegedamd.

Zij heeft waarschijnlijk haren naam, die oudtijds *THYL*, *TYLE*, *THELE*, ook wel *THEOLE*, *TELLUM* en *THIELA* geschreven werd, ontleend van eene rij of regel van zekere huizen, die aldaar, als eene bekwame landingsplaats, door visschers of anderen, op eene hoogte langs den stroom, toen die plaats nog eene haven was, gebouwd zijn. Deze naamsafleiding schijnt aannemelijker, dan die van *telo*, beteekenende bij de oude Germanen eene hoogte in of op de rivier, of (daar *TIEL* ook een *castrum* genoemd wordt), eenen hoogen burg aan de rivier, of die van *tol*, omdat er een blok- of tolhuis aan de rivier gestaan heeft, alwaar tol geheven werd. Dat *TIEL* bij de Katten, die de eerste bewoners zouden geweest zijn, beteekende *doeleinde*, en de stad van daar haren naam zou hebben ontleend, schijnt mede niet waarschijnlijk. Dat voorts *TIEL* het oude *THULE* zoude geweest zijn, tot welke meening het vers van *VIRGILIUS*: *Tibi serviat ultima Thule*, te voren geplaatst voor het stadhuis, onder eene oude afbeelding van Keizer *HENDRIK*, heeft aanleiding gegeven, steunt op geene gronden. Echter is *TIEL* eene zeer oude stad, hetgeen ook daaruit kan worden opgemaakt, dat de tijd harer stichting ten eenen male onbekend is, daar er geene aantekeningen gevonden worden, wanneer zij tot eene stad is verheven. *TIEL* zoude, lang vóór *CHRISTUS* geboorte, door *BATO* en de Katten zijn gesticht, ter gelijker tijd, dat zij, tot beveiliging der rivieren, *Batenburg* bij de Maas en *Batavodurum* bij den Rijn hadden gebouwd. Anderen hebben het voor waarschijnlijk gehouden, dat *TIEL* het *BATAVODURUM*, waarvan *PTOLOMEUS* gewaagt, zoude geweest zijn. Hoe het hiermede zij, met volkomene zekerheid is omtrent dit *Batavodurum* niets te bepalen. Dit echter schijnt vrij zeker dat *TIEL* in het jaar 433 reeds bestond. *IMMERS SIGEBERT DE GEMBLOURS* meldt uitdrukkelijk, dat *TIEL* toen eene haven van *Gallië* was. Daarenboven wordt het aanwezen van *TIEL* in de vijfde eeuw nog bewezen uit de omstandigheid, dat de *Ripuariërs* mede *TIEL* bewoond hebben. In 618 landde *DAGOBERT*, Koning van *Frankrijk*, aldaar en stichtte er ter eere Gods een bedehuis: waaruit blijkt, dat *TIEL* toen niet alleen reeds bestond, maar mede een der eerste plaatsen geweest is, die het christelijke geloof hebben aangenomen. Ook wordt *TIEL*, hoewel zonder genoegzame gronden, voor de hoofdstad van het voorm. *Teisterbant* gehouden.

De eerste oorsprong der stad zal waarschijnlijk geweest zijn, dat, om de gelegenheid der rivieren, ter plaatse, waar nu *TIEL* gelegen is, als eene bekwame landingsplaats en haven, eenige huizen op eene hoogte zullen gebouwd zijn. Dan waar die eerste woningen geplaatst zijn geweest, is met geen zekerheid te bepalen. Het aannemelijkste is, dat zulks ter plaatse geweest zij, waar tegenwoordig de *Westluidensche*-straat, de *Korenmarkt* en de *Ambtmansstraat*, loopende van de *Westluidensche*-poort tot aan het *Hoog-eind*, gevonden worden, want die straten liggen veel hooger dan het overige gedeelte der stad, hetgeen zelfs op het oog zichtbaar is, waarom zij welligt ook vroeger de *Hoogstraat* genoemd werden. Deze straten zijn eene vereeniging van den beneden de stad liggende *Waal*dijk met den *Lingedijk*, zijnde in lateren tijd daarover nog de *dijkschouw* gevoerd. Bij het leggen der grondslagen tot een gebouw op de *Korenmarkt* zijn, in September 1844, op eene diepte van 4 à 4,50 ell. drie geraamten

gevonden, boven welke de grond nimmer geroerd scheen te zijn en op eene diepte van 3.50 ell. zeven kannetjes van verschillende grootte, welke wel als een bewijs kunnen strekken, dat deze plaats zeer vroeg is bewoond geweest.

TIEL, in oude tijden nu eens hof (*villa*), dan weder eene veste (*oppidum*) of eene stad (*civitas*) genoemd, was waarschijnlijk een eigendom der Friesche Koningen, en — omtrent het jaar 696, aan de kroon van Frankrijk gehecht, of eene bijzondere bezitting van het huis der Groothofmeesters geworden zijnde — werd het, toen het Carolingisch stambuis den Franschen troon beklommen had, zeker een rijkshof (*villa regia*); en zoude, zoo zij niet aan den Hertog van Brabant ware gekomen, eene vrije rijkstad gebleven zijn, hoedanig zij geweest is tot den tijd van Keizer FREDERIK II, die aldaar, in 1219, een diploma onderteekende, terwijl de Keizers in de tiende eeuw er dikwijls een langdurig verblijf hielden. In de negende eeuw was TIEL misschien nog de eenige plaats in Gelderland, die den naam van stad verdiende. Het blijkt echter niet, wanneer en van wien zij stedelijke regten bekomen heeft, doch waarschijnlijk heeft zij die gehad reeds lang voor dat zij onder het Geldersch gebied gekomen is.

De stad werd, uit hoofde van hare geschikte gelegenheid, al spoedig eene volkrijke handelplaats. Daar zij in de zevende eeuw eene haven van Gallië was, stelde zij eene vereeniging daar tusschen Gallië en Duitschland. Vooral in de achtste, negende en tiende eeuwen bloeide haar handel sterk, en de handel van de Keulenaars met Engeland had reeds in de tiende eeuw, uit den Rijn in de Waal, over TIEL plaats, welke stad, omtrent de elfde eeuw, zelve eenen aanzienlijke handel op Engeland dreef. Ook de buitenlandsche handel aldaar, door kooplieden van Quedlingburg, Goslar en Maagdenburg gedreven, nam, na de verwoesting van Duurstede, meer en meer toe, zoodat TIEL toen eene rijke koopstad was.

Hoezeer TIEL in de negende eeuw veel door de invallen der Noormannen geleden had, bleven de inwoners evenwel eenen grooten handel op Groot-Brittanje drijven, en dat zij in de elfde eeuw eene belangrijke haven was, waar zelfs schepen ten oorlog werden uitgerust, blijkt ook daaruit, dat bij de vloot, waarmede WINKMAR VAN BOULOGNE, in het jaar 1062, het beleg van Laodicea uit zee ondernam, mede schepen van die stad waren.

Reeds in de vroegste tijden was zij in de naauwste handelsbetrekking met de hanzesteden, men kan echter niet nagaan, wanneer zij in dat verbond is opgenomen. Mogelijk behoorde zij vroeger wel tot de aanzienlijkste klasse der hanzesteden. In het midden der vijftiende eeuw was zij althans zeker, boven de laagste klasse, namelijk die der ondergeschikte of laagste steden, verheven.

In de dertiende eeuw hadden de Tielenaars, die in Engeland gevestigd waren, eenen aanzienlijken invloed op den handel; stonden met die van Keulen en andere handelaars in naauwe betrekking, en oefenden op de kooplieden van Lubeck een drukkend overwigt uit. Deze bloeiende buitenlandsche handel raakte echter allengskens in verval; sedert deze zich naar andere, nader bij de zee gelegen, steden, vooral Dordrecht, verplaatste. Echter dreef men in het midden der zestiende eeuw van daar nog handel op de Oostzee, in wijnen, zout, vijgen en rozijnen. Na dien tijd verviel echter de zeehandel te TIEL geheel en al. Evenwel is hier nog in het jaar 1855 eene scheepsrederij voor de vaart op Oost-Indië opgericht. Er zijn thans weinige steden, waar, naar gelang

van den omvang der plaats, zooveel binnenlandsche handel gedreven wordt in ooft, voornamelijk kersen, en gevogelte en vooral in granen en aardappelen en wederkeerig in allerlei waren, welke de bewoners van het platte land behoeven. Hiervan leveren de sterk bezochte marktdagen een bewijs op, zoo als ook de aanmerkelijke verzendingen van landelijke voortbrengselen naar Holland; waartoe vooral de, in die produkten zoo rijke, omstreken der stad de gunstigste gelegenheid aanbieden. Dit vertier is nog aanmerkelijk toegenomen, nadat, in het laatst der vorige en in deze eeuw, de gemeenschap met het omliggend land zoo veel verbeterd is, door het bezanden der dijken in 1763; het aanleggen van eenen zandweg van daar over Buren naar Culenburg in 1773; het later begrinden van die wegen en het aanleggen van eenen grindweg naar het Wielsche-veer in 1822.

Vroeger waren in TIEL geene andere fabrieken of trafijken dan onderscheidene bierbrouwerijen en grutterijen. In lateren tijd heeft men aldaar olie- en trasinolens gehad, welke door paarden gedreven werden; terwijl na het herroepen van het edict van Nantes, zich eenige Fransche lakenfabrieken aldaar hebben nedergezet, voor welke door de stad een huis gehuurd werd, doch deze zijn er niet lang verbleven. Thans zijn er, even als overal elders in ons Vaderland, de bierbrouwerijen aanmerkelijk verminderd, zoodat er, zoo als wij hierboven reeds gezien hebben, nog slechts één in werking is.

De Tielenaars zijn op onderscheiden tijden met groote voorregten begunstigd geworden, zoo blijkt uit den brief van REINALD en EDUARD, gegeven den 11 Junij 1361, dat Keizer HENDRIK reeds aan de stad TIEL en het dorp Zandwijk had verleend vrijdom van den tol in het hertogdom Gelre. Bij dien brief wordt die vrijdom van TIEL en *Zandwijk* bevestigd. Een dergelijke brief, alleen in enkele uitdrukkingen verschillende, gaf in het jaar 1371 Hertog REINALD.

Bij eenen brief van 1388 verleende WILLEM VAN GULICK, Hertog van Gelre, aan die van TIEL vrijdom op de tollén. Ook waren zij vrij op de tollén in het Sticht van Utrecht, hoewel het volstrekt onbekend is van wien en wanneer zij dat voorregt verkregen hadden.

Verder hadden de Tielenaars vrijdom op den tol te Oijen, welke hun door ARNOLD, Hertog van Gelre, verleend was zoo als zulks door de Vrouw van Oijen, bij eenen brief van 30 September 1711, aan de Regering van TIEL erkend werd. Nog genoten zij vrijdom op de tollén te 's Hertogenbosch, Antwerpen, Zwolle, Hasselt en Groningen, zonder dat men weet van wien of wanneer zij dien verkregen hebben.

Volgens een appointement van den Hertog van BOURGONDIE, van het jaar 1474, waren die van TIEL mede vrij op den tol te Lith.

Den 20 Augustus 1609 was er een verdrag tusschen de Regering van Deventer en TIEL gesloten, volgens welke die van laatstgemelde stad vrij zouden zijn van den Bisschopstol te Deventer; mits die van Deventer ook vrij waren van alle gerechtigheid der tollén, welke TIEL toen had of namaals krijgen zoude.

Volgens eenen brief van KAREL, Hertog van Gelre, van 7 Maart 1400, konden de Tielenaars te Batenburg tolvrij voorbij varen.

Te TIEL was vroeger eene keizerlijke munt. Ook bestond er al vroeg een vorstelijke tol. Deze tol werd, in 1174, door Keizer FREDERIK naar Keizerswaard verlegd. Na deze verplaatsing vindt men evenwel, dat er nog een tol te TIEL bestaan heeft. Deze tol is blijven bestaan en, als tot het domein behoorende, geheven tot in

1811 toe, tot welken tijd ook aldaar heeft bestaan de zoogenaamde Meursche tol. Deze was van Heerewaarden naar TIEL verplaatst, vermoedelijk ten tijde van Hertog EDUARD, en vroeger, tegelijk met dien van TIEL, den 24 Februarij 1551, door Hertog REINALD aan WENEMARS zoon en zijne medestanders voor 2400 goeder ander guldenre schilden (5040 guld.) verpand. Den 7 Februarij 1559 verklaarde REINALD, Hertog van Gelre, en zijn broeder EDUARD schuldig te zijn aan DIEDERIK, Graaf van Meurs, 14,925 ander goedenre guldenre schilden (51,558 guld. 50 cents) en 2400 gelijke schilden (5040 guld.), met welke laatste som de Graaf gelost had den tol en het tolhuis te TIEL en te Heerewaarden, en verpandde daarvoor en dus voor eene som van 17,525 oude schilden (56,378 guld. 50 cents) aan den gemelden Graaf hunne tollën in het tolhuis te TIEL en Heerewaarden.

De burgers van TIEL waren van ouds, behalve met den gemelden vrijdom van tollën, met aanmerkelijke voorregten begiftigd ge worden. Bij den aangehaalden brief van Hertog REINALD en EDUARD, werden zij vrij verklaard van alle dienst, die genaamd wordt heervaart.

Den 10 Junij 1561 vermeerderden REINALD en EDUARD, bij eenen anderen brief, de vrijheden van TIEL, en den 25 September 1571 verleende Hertog REINALD eenen brief, waarbij aan Schepepen en Gezworenen van TIEL en de Gezworenen der Gilden van die stad werd toegestaan, dat zij aldaar en te Zandwijk accijnsen op allerhande goederen en koopmanschappen zouden mogen heffen, verhoogen en verminderen; dat er geen bier, noch te TIEL, noch te Zandwijk, gedronken, noch verkocht zoude mogen worden, tenzij aldaar gebrouwen en met den gruite dier stad gegruite; dat men alle goederen aldaar met het gewigt van de stad zoude koopen en verkoopen, dat men een vleesch- en een broodhuis zoude mogen doen timmeren en die van TIEL daarvan de rente genieten; waartegen de stad aan den Hertog, ieder jaar, eene thijns van zes penningen oude groote tournoysen zoude geven. Voorts bevestigde hij alle goede gewoonten, herbrengeu, oude privilegiën en kaarten. In den brief van 15 Junij 1561 stond nog, dat de stad zoude genieten de voordeelen van de pacht van den wissel, welke men daarin zoude houden.

De opvolgende Hertogen van Gelre hebben de brieven en privilegiën van TIEL bevestigd, zoo als WILLEM VAN GULICK, Hertog van Gelre, in 1579 zulks deed, met die bijvoeging, dat zij binnen hunne vrijheid geene gilden, houden noch hebben zouden, ten ware met zijnen wil of zijne erven. Hertog REINALD volgde dit, in 1402, na. Belangrijk is de privilegiebrief van Hertog REINALD, in 1410, aan die van TIEL gegeven, waarbij hun onderscheidene voorregten werden toegekend.

De regten en privilegiën van TIEL werden vervolgens onderscheidene malen bevestigd. Onder anderen verleende Hertog KABEL aan de inwoners eenen vrijen marktdag, waarop men niemand zoude mogen bezetten van 's Maandags zonsopgang, tot Dingsdags zonsondergang. Was het Maandag Heiligendag, dan zoude zulks Dingsdag en Woensdag plaats hebben (1). Deze markt wordt ook nog heden 's Maandags gehouden als wanneer de daartoe bestemde Markt veel te klein is voor de waren, die aldaar worden aangebragt, in groenten, fruit,

(1) Men, die meer nopens de vrijheden, der stad TIEL verleend, wenschen te weten, verwijzen wij naar de naauwkeurige *Beschrijving der stad Tiel*, door Mr. E. D. RINX, welk werk wij doorgaans in dit art. tot gids hebben genomen, en waarin men ook nog menige bijzonderheid zal aantreffen, die ons bestek niet gedoogde op te nemen.

aardappelen, aardakers, eijeren en boter bestaande, zoodat er alle Maandagen een gedeelte der belendende straten mede tot markt gebruikt wordt. Ook des Vrijdags wordt er markt gehouden, welke echter van minder belang is.

De Markt, vroeger ook wel den Dam genoemd, is een vrij groot, vierkant plein, met eene fraaije steenen pomp, waarop eene groote lamptaren, van vier lampions.

TIEL heeft behalve deze nog vijf markten, als: het Plein, de Varkensmarkt, de Vischmarkt, de Korenmarkt en de Beestenmarkt.

Het Plein, ook wel het Kleiberg genoemd, waar de wolmarkt en de boommarkt gehouden worden, is een langwerpig vlak, met twee rijen boomen beplant, strekkende van de *Kleibergsche-straat* tot aan de *Varkensmarkt*. De wolmarkt, die nog niet lang te dezer stede gehouden wordt, en gewoonlijk zes marktdagen duurt, neemt steeds in bloei toe. In Mei 1844 werden ongeveer 5000 en in 1846 5350 Nederlandsche ponden wol verhandeld.

De Varkensmarkt, is een groot vierkant open veld, voorzien van eene pomp, en strekkende van het *Plein* tot de *Voorstad*. Er wordt op deze markt, die wekelijks gehouden wordt veel verhandeld, vooral jonge keujeus, en het marktgeld, dat men er betaalt, is ten voordeele van de Algemeene armen. Van 1845 tot 1846 werden er ruim 2000 varkens ter markt gebracht.

De Vischmarkt aan het einde van het *Plein*, is een schoone en gedeeltelijk overdekte plaats, prijkkende met het stadswapen. Daarachter is een huisje voor den zalmsnijder, want deze visch wordt er uitgesneden afgeslagen. Zij was in 1678 naast de *Kleibergsche-poort* gebouwd en werd vervolgens aanmerkelijk verbeterd, doch is in het jaar 1789 van daar verplaatst naar het andere einde van het *Kleiberg*.

De Korenmarkt, beginnende aan de *Westluidensche-straat* en eindigende aan het begin van de *Ambtmanstraat*, is veel te klein, voor het groote vertier dat hier in granen plaats heeft; doch er is sprake, dat vier voorname graanhandelaars zich tot het stedelijk bestuur zoude hebben gewend, met het plan tot het daarstellen eener overdekte korenbeurs, omvattende den hoek der korenmarkt en insluitende het huis der erven VERHAER en dat der wed. VAN DEN BRINK, met de huizen daar tusschen gelegen, terwijl de stad de renten zou waarborgen van het kapitaal tot den aankoop der huizen en de daarstelling van het beursgebouw vereischt. De hoeveelheid van het hier verhandelde graan van 1836—1847 bedraagt 20,200 lasten, dus jaarlijks gemiddeld 2000 lasten, daarbij komen nog jaarlijks 600 lasten van elders aangevoerde en hier mede verhandelde graanen.

De Beestenmarkt werd vroeger op het *St. Walburgs-kerkhof* gehouden, doch sedert het aanleggen van het plantsoen aan die zijde der stad, is zij verlegd buiten de *Burensche-poort*. Op de markt van 1845 waren 5400 stuks runderen aangebragt; terwijl er in het jaar 1847 4000 ter markt zijn geweest.

De Paardenmarkt valt in den vierden Donderdag na Vastenavond; Zaterdag na Paschen; den 26 September en den 1 October.

De voornaamste straten zijn de *Vleeschstraat*, de *Voorstad*, de *Waterstraat* en de *Weerstraat*, die allen op de markt uitloopen. Voorts de *Ambtmanstraat*, de *St. Agnietenstraat*, de *Gasthuisstraat*, het *Hoog-eind*, de *Kerkstraat*, de *Tolhuisstraat* en de *Westluidensche-straat*.

Men had er vroeger vier poorten, als drie aan de landzijde, de Westluidensche-poort, ten Z., de Burensche-poort, ten N. W., en de Zandwijksche-poort, ten N. Van deze zijn de Burensche-poort in het jaar 1838 en de Zandwijksche-poort in het jaar 1845 afgebroken en beide door barières vervangen. De Waterpoort, ook de Kleibergsche-poort genoemd, ligt ten O. en heeft een slagklok en nurwijzer.

Tusschen deze en de Zandwijksche-poort, aan de oostzijde buiten den stadsmuur, is de Haven in de lengte uitgestrekt, welke door eene daarom loopenden dijk beschermd wordt. Aan den mond dezer haven is eene ophaalbrug, onder welke men daar in- en uitvaart. Hoewel deze haven veel te klein is voor de behoefte der stad en men er dikwijls zeer moeilijk kan binnenkomen, lagen er evenwel in den winter van 1844 op 1845 nog 57 zoo groote als kleine schepen in. Er was eertijds nog eene Binnenhaven, die haar water onmiddellijk uit de Buitenhaven en daardoor uit de Waal ontving. Dit water liep vervolgens onder de brug van de Binnenpoort, ter zijde van de Kleibergsche-poort, in de grachten. Deze Binnenhaven is men in het jaar 1646 beginnen te dempen, en wordt nu de Varkensmarkt en het Kleiberg genaamd. Eertijds was de ringmuur, die de stad nu bepaalt, omgeven, met eene aarden wal, van afstand tot afstand versterkt met eenige bolwerken, die de stad eenigzins de gedaante eener vesting gaven. Deze bolwerken zijn thans allen geslecht, en tot *lusthoven* aangelegd. Dat, vóór de Zandwijksche-poort, het laatste hetwelk nog bestaan heeft, werd reeds in het laatst der vorige eeuw, ter linkerzijde van de poort tot eenen boomgaard aangelegd en door eenen muur, loopende van de Binnen- tot de Buiten-poort, van den weg afgescheiden, doch in het jaar 1805 is het geheel geslecht en de Buiten-poort afgebroken.

Op de rondeelen vóór de Westluidensche-poort, vroeger voorzeker torens, werden, nadat zij aan de Rekenkamer waren afgestaan, in 1712, kamers voor de tolbeambten gebouwd, welke in lateren tijd aan de stad zijn overgegeven en thans tot woning van den cipier dienen.

Behalve de vier genoemde poorten, was er oudtijds nog eene poort, aan het einde der *Achterwegsche-straat*, de *Vrijdagsche-poort* genoemd, welke toegang verleende tot de buitenwerken en thans tot een Kruidmagazijn wordt gebruikt, dat nog de *Vrijdagsche-toren* wordt genoemd. In het Westen der stad staat in den muur, bij het St. Walburgsskerkhof een toren, de *Strootoren* genaamd, thans tot woonhuis dienende. Men ziet daarin een oud borstbeeld van witten steen uitgehouwen, dat, naar men wil, er reeds bij het bemuren der stad zoude geplaatst zijn. Wien het verbeelden moet is onbekend.

Vroeger stond te TIEL een Tolhuis of Burg. Zie het volgende art.

Het Raadhuis stond in het jaar 1462 op de *Markt*. Wanneer dit gebouwd was en door het tegenwoordige vervangen is, vindt men nergens geboekt; thans is dat gebouw door woonhuizen vervangen. Het tegenwoordige Stadhuis staat in de *Fleeschstraat*. Het heeft een dubbel bordes en een torentje met een slaand uurwerk. Het behangsel in de Raadkamer, voorstellende de *Brand van Troyen*, is in het jaar 1722, door den Kunstschilder W. VAN KESSEL geschilderd. In deze kamer hangt mede het afbeeldsel van den grijzen Cnassé, die hier den 20 Maart 1765 het eerste licht zag. Deze schilderij door dien beroemden verdediger der Citadel van Antwerpen, in het jaar 1851, aan zijne geboorteplaats vereerd, nadat deze hem eenen gouden

eeredegen had aangeboden. Onder dit portret leest men de volgende door den toenmaligen Wethouder Mr. JAN CAREL ADRIAAN SPIERING vervaardigde dichtregelen :

Zie hier het beeld van hem , die snood en laag geweld .
 Die oproer en verraad heeft paal en perk gesteld .
 Van hem , die ge op zijn post , bij 't barnen der gevaren ,
 Steeds menschelijkheid met tucht , beleid met moed zaagt paren ;
 Die 't volk , dat trouw en plicht en regt en wetten schond ,
 Als een metalen muur , onwrikbaar wederstond .
 Hij schatte *Hollands* eer steeds hooger dan het leven .
 Won Frankrijk 't Citadel , ons is de roem verbleven ;
 Ja , 't dierbaar Vaderland is duur aan hem verplicht .
 Schoon dan voor overmagt de sterke vesting zwigt ,
 Zulks kan den hoogen roem des grijzen helds niet mindren .
 Toon , *Tielsche* burgerschaar ! dit beeld aan nwe kinderen ,
 En zegge 't nageslacht van uwen stadgenoot ,
 Bij 't zien dier beeldtenis : » Ja waarlijk ! hij was groot ! »

TIEL , den 26 Januarij 1853.

Ook wordt nog op het Stadhuis gevonden het afbeeldsel van WILLEM III , Koning van *Engeland* , een geschenk van de Burgemeesters AREND VAN DER STEEN en JOHAN CAREL VAN BODECK .

De Arrondissements-regtbank , alsmede het Kantongeregte van TIEL , die vroeger zitting hielden op het stadhuis , houden die , sedert het jaar 1856 , in een gebouw , met een fraai bordes , in de *Kerkstraat* , dat daartoe behoorlijk is ingerigt . In het jaar 1808 , toen dit gebouw een eigendom was van den Burgemeester Mr. CORNELIS CHRISTIAAN VAN LITH DE JEUDE , werd LODEWIJK NAPOLEON , Koning van *Holland* , er in onthaald ; zoo mede in 1809 , tijdens den watervloed .

De Waag , op den hoek van de *Varkensmarkt* , aan de *Voorstad* staande , was vroeger eene kapel , aan *Onze Lieve Vrouw* toegewijd , welke op het laatst der zestiende eeuw tot het tegenwoordige doel ingerigt werd , en in 1780 vernieuwd is . In het jaar 1846 is daarop de windwijzer van de toen afgebroken Zandwijksche poort geplaatst .

Voorheen telde men onder de openbare gebouwen te TIEL de *Vleeschhal* , in de *Vleeschstraat* , doch deze bestond reeds niet meer in het begin der zeventiende eeuw , en het *Gewandhuis* , in de *Gasthuisstraat* , hetwelk vermoedelijk tot *Lakenhal* diende . Ter plaatse , waar dit laatste gestaan heeft is thans een pakhuis .

Hoewel eigenlijk niet tot de openbare gebouwen behorende verdienen niêde vermeld te worden het *Ambtmanshuis* en het *Hof van-Arkel* . Het eerste , staande in de *Ambtmanstraat* , was niet , zoo als men uit den naam zoude meenen te moeten opmaken , tot woning van den Ambtman bestemd , maar werd dus geheeten oudat daarvan , in der tijd eigenaar en bewoner was de Ambtman en Rigter DIDRIK VIJGH , die wegens zijn uitgebreid gezag *Koning van TIEL* plagt genoemd te worden . Dit gebouw , dat in de poort het jaartal 1562 heeft en in welks voorgevel vroeger 1565 stond , is , in het begin der vorige eeuw en later , aanmerkelijk verbeterd , hoewel de gedaante weinig veranderd is , alleen de naast het gebouw gestaan hebbende vierkante toren is afgebroken . Thans wordt het in eigendom bezeten en bewoond door Jonkheer PIERRE ADRIEN REUCHLIN , Consul van Baden en der Bondstaten en Directeur van de *Tielsche* assurantie-maatschappijen ; terwijl er de bureaux van brandassurantie en de algemeene verzekerings-maatschappij en societeit gehouden worden .

Het Hof-van-Arkel, aan het *Hoog-eind*, is vermoedelijk geweest het versterkte huis met zijn erf in de stad TIEL, dat de Ridder JOHANNES DE COCK, den 21 October 1274 aan JAN I, Hertog van Brabant, opdroeg en van hem, ten Brabandsche regte, ten leen ontving, met die bepaling, dat de Hertog en zijne erfgenamen, zoo dikwijls hun gelegen kwam, zich daarvan tegen hunne vijanden konden bedienen, zelve daarin hun verblijf houdeude of hun volk daarin legerende, terwijl in dat geval echter DE COCK en zijne erfgenamen niet verplicht zouden zijn hun huis te verlaten. De Hertog beloofde, bij eene afzonderlijke acte van die dagteekening, aan DE COCK, hem daar noemende onzen Tielschen Kastelein, uit den tol te TIEL te zullen doen betalen de onkosten, welke DE COCK, zoo aan de timmering van het huis, als tot aankoop van drie daarbij gelegene huizen zoude komen uit te geven. Nog in de helft der zeventiende eeuw was het de eigendom van het geslacht van DE COCK, hebbende Jonkheer DE COCK VAN OPIJNEN het doen vertimmeren en aanzienlijk verbeteren, en daarbij een torentje laten bouwen. Waaraan echter dit gebouw zijnen naam van Hof-van-Arkel verschuldigd is, vindt men nergens opgegeven. Thans is het een eigendom van den Heer W. F. C. VAN LIDT DE JEUDE, die het bewoont.

Militaire gebouwen zijn: de Kazerne, op het *Hoog-eind*, die in het jaar 1836, door aanbouw en opmaking van eene daar naast staande schuur, aanmerkelijk vergroot is; het Magazijn, in de *Achterwegsche-sstraat*, en de Infirmerie, bij de *Westlidensche-poort*. De Ruitersstallen, op het *Kerkhof*, die in het jaar 1785 gebouwd zijn, op de plaats, waar vroeger het koor der Grootkerk gestaan heeft, en in het jaar 1856 veel verbeterd waren, zijn, in het jaar 1845, door de stad aangekocht, en dienen thans tot de Stads Armschool en twee tot Stads Magazijnen.

De Hervormden hebben te TIEL twee kerken: de Groot- of St. Maartenskerk en de Kleine- of Ceciliakerk. De Groot- of St. Maartenskerk, op het *Kerkhof*, dus genoemd naar den H. MARTINUS, Bisschop van Tours, is de hoofdkerk van TIEL. Zij moet al omtrent den aanvang der veertiende eeuw gesticht zijn geweest, alzo men vindt, dat er, in het jaar 1327, onderscheidene voorregten aan geschonken zijn; doch de juiste tijd der stichting is onbekend. De Priesters van de Duitsche orde hebben er eertijds het bewind over gehad. Het kommandeurschap van de Duitsche orde, dat te TIEL geweest is, nam, in het jaar 1270, in het dorp Hemert zijn begin; doch toen, in het jaar 1599, de Kanunniken uit TIEL naar Arnhem trokken, kwamen de Duitsche Heeren in hunne plaats. Zij stonden onder het landkommandeurschap van Utrecht, waarvan de Kommandeur gewoon was de pastorij van St. Maartenskerk te TIEL te vergeven, welk voorregt sedert aan de wethouderschap der stad vervallen is. In het jaar 1380 heeft men het kruiswerk van de kerk aan de noordzijde, en in het jaar 1394 aan de oostzijde, beginnen te herbouwen. In het jaar 1405 is de vernieuwing aan de zuidzijde geschied, tot dat men eindelijk, ten jare 1410, dit getimmerde te zamen gesloten heeft. In deze kerk waren vroeger twintig altaren, onder welke een aan ST. CATHARINA en BARBARA toegewijd, waaraan eene altijddurende vikarij of kapellanij gesticht was, welke mede door den Kommandeur van het Duitsche huis begeben werd. Maar aangezien de renten en inkomsten dezer parochiekerk zoo gering waren, dat de Regent er niet fatsoenlijk van leven kon, heeft GEORGIUS VAN EGMOND, de zestigste Bisschop van Utrecht, na het openvallen van die vikarij, ten

verzoeken van ALBERT VAN EGMOND, Kommandeur van het Duitsche huis te Utrecht, als de begever daarvan, en van ARENT VAN DER BOK, Pastoor en Regent der kerk, deze vikarij met de parochiekerk vereenigd, volgens brief in dato 10 Junij 1546. Oudtijds was deze kerk de grootste van het hert. Gelre en het graafs. Zutphen, zoo als blijkt uit de overblijfselen van het koor, hetgeen met het gedeelte, hetwelk vroeger mede de kerk uitmaakte en met de tegenwoordige kerk eene lengte had van 79.80 ell., waarvan de kerk thans nog 39 ell. beslaat. Zij had vroeger een ruim koor, dat 14 ell. lang was en (vermoedelijk bij den storm van 10 Januarij 1538), met een gedeelte der kerk, van het dak beroofd is. Dit koor werd in 1648 weder gedekt; doch het dak verrot en bijna onherstelbaar zijnde, is het koor in 1731 voor afbraak verkocht en vervolgens gesloopt, behalve een gedeelte der muren en twee pilaren, welke er thans gedeeltelijk nog staan. De plaats, waar het koor gestaan had, diende gedeeltelijk tot tuin voor den Koster, tot dat er, in het jaar 1785, de Ruitstallen op gebouwd zijn. Thans is de kerk inwendig een zeer net gebouw. In het Noorden, waar ook de predikstoel staat, ziet men boven het orgel een fraai wijzerbord, met uur- en minuutwijzer, en ter wederzijde daarvan een beeldje, met een hamertje in de hand, waarmede het eene het heele, het andere het halve uur slaat op een naast hen geplaatst metalen bolletje. De kerk staat rondom in het plantsoen en heeft twee ingangen, de eene in het koor en de andere, die de hoofdingang is, op het kerkhof. Boven deze leest men, met vergulde letters:

Nu, mijn God! Laat toch uwe oogen open en uwe ooren opmerkzaam zijn, tot het gebed dezer plaatse.

In deze kerk vindt men een marmeren praalgraf van den Brigadier STEVEN VAN WELDEREN, eigenaar van een Geldersch regiment, welke in 1709 te Bergen in Henegonwen is gestorven, na de veldslagen van dien tijd bijgewoond en zich daarin dapper gedragen te hebben, zijnde hij in 1705, in het gevecht bij Steckene gewond geweest. Het orgel is in het jaar 1843 hersteld, zoodat de kracht en liefeljkheid van toon, de goedkeuring van alle deskundigen wegdragen. In het jaar 1587 liet WILLEM VAN GULIK, een houten kap of spits, van ongeveer 22 ell. hoog en met leijen gedekt, op den toren zetten. Na verloop van tijd is deze spits afgebroken, en kort daarna een van eene andere gedaante daarop getimmerd. Volgens zekere aantekening zou in den Jare 1431, wederom een nieuwe toren aan deze kerk van den grond af opgebouwd, en het kruiswerk tot aan den top van de kerk opgetrokken zijn; doch, volgens een ander berigt, is dit gebouw in het jaar 1440 wederom afgebroken; de aarde, om vaster grond te hebben, tot de derrie toe, uitgedolven, gescherpte palen van 4.70 à 6.25 ell. lang daarin geheid en met overgrooten kosten en arbeid eindelijk effen gestampt; daarna met zoden gedekt, en daarop euidelijk de steenen vloer gevestigd, waarop de tegenwoordige toren rust. Den 10 Januarij 1558 wierp een hevige wind, de hooge spits van den St. Maartenstoren naar beneden, en werd daardoor een gedeelte der kerk, van het doopvont af (dat toen in den rug van de kerk naar het Noorden stond), tot aan het altaar van St. Severus, verwoest; en daar de wind uit het Zuidwesten woei, is de pijnappel bij den rooster nedergevalen. In het jaar 1552 lieten de Kerkmeesters, te 's Hertogenbosch, zes samenstemmende klokken gieten, en in het volgende jaar in den toren ophangen; en, dewijl de groote klok van St. Walburg beter daarmede samenstemde, werd die, met toestemming van den

Kommandeur der Duitsche orde, tegen die van St. Maartenstoren geruild. Twee jaren later werden er nog drie kleine bijgehangen, welke negen klokken, behalve de klokkenspijs van twee oude, die daarbij gegeven is, gekost hebben 2000 gouden carolus gulden (2000 guld.) De grootste dier klokken, welke genaamd was *Maria*, woog 8000 talenten (4000 ponden).

De Kleine- of Ceciliakerk, in de *Kerkstraat*, was weleer de kerk van het St. Cecilia-klooster. Zij werd, toen er te TIEL eene Waalsche gemeente gevestigd was, ook door deze gebruikt, en thans oefenen de Evangelisch-Lutherschen er mede des Zondags hunne godsdienst in, terwijl de Hervormden haar slechts des Donderdags avonds gebruiken. Zij werd in 1794 bijna geheel vernieuwd en aanmerkelijk verbeterd. Nadat zij, van het jaar 1850, zoo als wij hier boven gezien hebben, tot kazerne was ingenomen, heeft zij in het jaar 1834 weder aanmerkelijke herstellingen ondergaan. Het is een langwerpig gebouw, met eenen kleinen toren en van een orgel voorzien.

De voorm. Remonstrantsche kerk, stond achter het woonhuis van den Predikant, in de *Voorstad* en kwam aan den *Havenual* uit, hoewel zij aldaar geene uiterlijke teekenen van eene kerk had. Deze kerk en het predikantshuis, in 1787 geplunderd zijnde, werden vervolgens verkocht en de kerk tot eene stalling en werkplaats gebruikt.

De Roomsche-Katholieke kerk staat aan het *Walburgs-kerkhof*, ter zijde van de Pastoorswoning, waarin vroeger de godsdienst verrigt werd. Op de plaats, waar zij thans staat, stond vroeger de St. Walburgskerk, die reeds in het jaar 950 gesticht was. Eerst werd zij aan Nonnen en naderhand aan Augustijner Monniken gegeven. Nadat de Noormannen deze kerk, in het jaar 1009, verwoest hadden, werd zij sedert door *ADELBOLD*, den negentienden Bisschop van Utrecht, wederom opgebouwd, die er een kapittel van Kanunniken aanstelde. Toen zij naderhand, in den oorlog, nog eens verwoest was, heeft *WARNAR VAN BUREN*, Kommandeur der Duitsche orde, haar, in of omtrent het jaar 1400, weder hersteld. In 1663 was de kerk aan de westzijde grootendeels ingestort, zoodat de regering den Kommandeur der Duitsche orde, aan welke de kerk behoorde, deed aanzeggen, dat hij dit gedeelte moest doen herstellen en digtmaken of dat men anders de schade op de Kommanderie zoude verhalen. In 1672 werd zij tot eenen paardenstal gebruikt en eindelijk, uithoofde van hare oudheid en bouwvalligheid, en omdat zij sedert onheugelijke jaren reeds in onbruik was geweest, bij eene overeenkomst van 13 September 1679, tusschen de Regering en de gezamenlijke Kommandeurs der Balie van de Ridderlijke Duitsche orde binnen Utrecht, aangegaan, bepaald: dat de kerk afgebroken, en het erf aan de stad zou worden overgegeven, even als het huis van den Kommandeur, met de hoven binnen de muren der stad staande; dat de fundatie der Kommanderie echter binnen TIEL zoude verblijven, en de stad nimmer de Kommanderie zoude noodzaken tot het bouwen van een huis of kerk, noch den Kommandeur om zijn verblijf te TIEL te houden; terwijl de Kommanderie jaarlijks zeven honderd gulden aan de stad zoude betalen. Daarna is de kerk afgebroken en op het kerkhof, nadat het in 1691 met boomen was beplant, niet meer begraven. De toen geplante boomen zijn in 1795 gerooid, en die, welke deze vervangen hebben, leveren thans eene aangename en lommerrijke wandelplaats op. De vroeger op dit kerkhof gestaan hebbende kapellen waren reeds in 1595 grootendeels verwoest. De tegenwoordige R. K. kerk, aan den H. *DOMINICUS* toegewijd,

is in 1788 gebouwd en in 1818 aanmerkelijk vergroot, zoodat het thans een tamelijk groot gebouw is, maar evenwel te klein om de gemeente te bevatten. In 1845 is door kerkmeesteren een naast de pastorie staande stal en koetshuis aangekocht, welligt met het doel om daarvan eene pastorie te bouwen; deze aan de kerk te trekken en alzoo eenige uitbreiding aan het kerkgebouw te geven. Deze kerk heeft geen toren, doch is van een orgel voorzien.

Vóór de Reformatie hadden de R. K. hier, behalve de opgenoemde, nog een kerkje, het Kerkje der Cellebroeders geheeten. Dit stond in de *Tolhuisstraat*, was nog in de zeventiende eeuw aanwezig en is sedert in woningen veranderd. Ook hadden zij er eene kapel, aan *Onze Lieve Vrouw* toegewijd, welke sedert, zoo als wij hier boven gezien hebben, tot *Waag* is ingerigt.

Hoewel sommigen willen, dat wel een derde gedeelte der stad aan de geestelijkheid heeft toebehoord, vinden wij echter slechts twee kloosters, als binnen *TIEL* gestaan hebbende, vermeld, namelijk: het *St. Agnieten-klooster* en het *St. Cecilia-klooster* (Zie die woorden) en eene Kommanderij van de Duitsehe orde. Zie *Duitsch huis*.

De Israëlitische gemeente hield vroeger hare godsdienst in een huis, in de *Westluidenschestraat*, dat geen uitwendige teekenen van een godsdienstig gebouw had, doch zij heeft sedert het jaar 1858 eene zeer doelmatige synagoge in de zelfde straat.

Buiten de stad heeft men vier kerkhoven, het eene, dat thans voor eene algemeene begraafplaats dient, is het *Zandwijksche kerkhof*, dat, nadat het begraven in de kerken heeft opgehouden, ingevolge de deswege bestaande bepalingen is ingerigt. Een ander is gelegen buiten de *Burensche-poort*, en is in 1786 aangelegd. De aanleiding daartoe gaf de uitschrijving van eene prijsvraag, door het *Zeeuwsche Genootschap te Vlissingen*, in 1785 gedaan, waarbij onder anderen gevraagd werd, welke de beste middelen waren, om het begraven in de steden en de kerken te doen ophouden. De beantwoording dier vraag, door den Heer *Johan Diederik van Leeuwen*, van *TIEL*, werd met dien prijs bekroond, waarop deze Heer, een voorbeeld willende geven, een genootschap oprigtte tot het aanleggen van een *Buitenkerkhof*. Hij werd met den Heer *Abend Hendrik van Eck*, daarvan tot *Directeur* gekozen. Door dit genootschap werd met Kerkmeesteren eene overeenkomst getroffen, en uit de giften der deelhebbers een stuk land gekocht, zoo groot in oppervlakte, als de *Groote kerk* met het daarbij behoorende kerkhof. Vervolgens werd het tot een kerkhof aangelegd; met heggen en boomen behoorlijk beplant, en daarvoor een hek geplaatst, waarvoor staat:

De menschenliefde door 't gezond verstand verlicht,

Heeft deez' Begraafplaats tot een voorbeeld hier gesticht.

En op de pilaren ter wederzijde van het hek:

TER NAVOLGING.

Dit kerkhof, in 1787 verwoest geworden zijnde, was in 1790 weder geheel in zijne vorige gedaante hersteld. Het *Roomsche-Katholieke kerkhof*, buiten de *Burensche-poort*, bij de *Molenwerf*, op *Zandwijk*, is afgesloten door een fraai ijzeren hek; daarop staat eene kapel, aan den *H. Dominicus* toegewijd, met een torentje en eene luidklok. Het *Kerkhof der Israëlitien* ligt juist daar tegenover, ter plaatse, waar in de zestiende eeuw een molen stond, van waar deze streek de *Molenwerf* heet.

Het Weeshuis, aan den hoek van het *Hoog-eind* en de *Ambtman-straat*, is in 1563 door den Rigter NICOLAAS VIJGH en eenige leden van den Raad, uit hunne en andere liefdegiften gesticht. MECHTELDO GERITS GERITZOONS dochter, welke daartoe jaarlijks vijftig carolusgulden (50 guld.) had geschonken, heeft daaraan den eersten steen gelegd, blijkens het opschrift op eenen steen, die nog in den gevel van het gebouw gevonden wordt en waarop men leest:

Ao. 1563 den 1 dach Mert heft MECHTEL GERIT GERITZOENS dochter, weduwe WILLEM NIJVERGEN aan dit weeshuis den 1sten steen geleit. gedenckt ons aerme wesen

De voorgevel van dit gebouw is in 1793 geheel vernieuwd, en toen zijn de twee beelden, weeskinderen voorstellende, er voor geplaatst.

Reeds in het jaar 1419 bestond er een Gasthuis te TIEL; of dit echter het zelfde gebouw was, dat tot in het jaar 1804 in de *Gasthuis-straat* stond, is met geen zekerheid te bepalen. Dit laatste werd in het gezegde jaar afgebroken, nadat daar achter het tegenwoordige Gasthuis, of eigenlijke Oude-Mannen-en-Vrouwenhuis gebouwd was. Dit heeft zijnen ingang in de *Ambtmanstraat*, en prijkt aldaar met eenen deftigen voorgevel. Het is doelmatig ingerigt, en daarin worden 25 oude mannen en vrouwen behoorlijk onderhouden.

Voorheen stond hier ook een Pesthuis, op de *Collardswal*, doch dit is voor het einde der zeventiende eeuw afgebroken.

Wanneer te TIEL een Latijnsche school is opgerigt, blijkt niet; zeker gaat het, dat zij reeds in 1564 bestond, want toen werd zij uit een gebouw bij St. Walburgskerk overgebracht in een, nog bekend onder den naam van de Oudeschool, staande aan den *Achterweg*, bij het *St. Maartenskerkhof*, hetwelk daartoe expresselijk ingerigt was. Het is echter sedert het jaar 1656 niet meer tot dat einde gebruikt, als wanneer zij overgebracht is in het gebouw, in de *St. Agnietenstraat*, dat tegenwoordig nog daartoe, en gedeeltelijk tot Stadsschouwburg dient. Van de oude is later een gedeelte afgestaan aan den eigenaar van het daar naast gelegen hof en het overige tot berging van stads materialen en andere einden gebruikt, doch is thans geheel de eigendom van den bezitter van het daar naast gelegen erf, waardoor dan ook geheel zijn verdwenen de Grieksche en Latijnsche opschriften, en de namen der aldaar onderwijs ontvangende hebbende jonge lieden, waarvan er in het begin dezer eeuw nog eenigen op de muren gevonden werden. Thans wordt de Latijnsche school bezocht door 8 leerlingen, aan welke onderwijs gegeven wordt door eenen Rector. De eerste, dien wij als zoodanig vermeld vinden, is geweest NICOLAUS ROTHAMELIUS, tot Rector en primarius Praeceptor, beroepen in 1604. In 1652 werd tot tweede Rector aangesteld JANUS ERASMIUS, doch in 1642 werd CORNELIS VERHOEVEN, onder den naam van Conrector, tot dien post beroepen, en in 1635 werd mede een Praeceptor aangesteld. In 1773 werd evenwel de post van Praeceptor met dien van Conrector, en in dat zelfde jaar die van Conrector met dien van Rector vereenigd. In 1819 werd er wel weder een Conrector beroepen, doch sedert de Conrector Dr. PETRUS HERMANNUS TYDEMAN, in 1824, tot Rector benoemd werd, is de plaats van Conrector onvervuld gebleven. Onder de mannen, welke aan die school onderwijs hebben gegeven, verdienen melding JANUS ERASMIUS van 1652—1642, JOHANNES VAN AELHUYZEN van 1652—1685, ERNST EPHRAIM VAN BERGEN van 1750—1791 en CAROLUS FERDINANDUS NAGEL van 1805—1824.

De verdere scholen te TIEL zijn: eene Stads Fransche kostschool voor Jongheeren, met 150 leerlingen; eene Stads

Hollandsche school, met 70 leerlingen; eene Stads armen-school, met 210 leerlingen; eene Bijzondere kostschool, met 80 leerlingen; eene Fransche Jufvrouwen kostschool, met 25 leerlingen; en eene Israëlitische school, met 40 leerlingen.

Ook zijn aldaar een Natuurkundig Gezelschap, onder de zinspreuk: *Ars aemula Naturae* (d. i. de kunst is de navolger der natuur) dat in het jaar 1813 opgericht is, en 25 leden telt; een in 1840 nieuwgebouwde Schouwburg; een Departement der Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen* den 20 December 1811 opgericht, en ongeveer 60 leden tellende; een Departement van het Instituut van Doofstommen te Groningen, met 50 leden; een Departement der Maatschappij: *Unitas*, met 16 leden; eene Afdeeling van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, met ruim 40 leden; eene Afdeeling van het Nederlandsche Zendinggenootschap, met 12 leden; eene Afdeeling van het Nederlandsche traktaatgenootschap, met 19 leden; de Vereeniging: *Loon naar Werk*, ten doel hebbende om ambachtslieden en behoeftigen werk te verschaffen, in het jaar 1845 opgericht, 7 bestuurders en ruim 100 contribuerende leden tellende; eene Afdeeling van het Nederlandsche Onderwijzersgenootschap, met 20 leden; eene in 1837 door PIERRE ANDRIEN REUCHLIN opgerigte Maatschappij tegen zee-, rivieren brandschade, en eene Nederlandsche Algemeene Verzekerings-Maatschappij. Vroeger had men hier ook eene Spinschool, welke echter in 1845 is te niet gegaan.

TIEL is de geboorteplaats van de Godgeleerden: JOHANNES PESSELIUS, Leeraar in de Godgeleerdheid te Keulen, en JOHANNES HERMANNUS KROM, geb. 8 Maart 1763, † 23 December 1827, als Predikant te Gouda.

Van den Latijnsche Taalgeleerde JOHANNES VAN AELHUYSEN, † in 1684, als Rector der Latijnsche school in zijne geboortestad.

Van den Geschiedkundige Mr. JOHAN DIEDERIK VAN LEEUWEN, geb. 1 Maart 1737, † 5 Maart 1817, na eene zeer verdienstelijke uitgave van het *Chronicum Tilense* bezorgd te hebben.

Van den Regtsgeleerde RUTGERUS VAN NIJEL, Koninklijke Raad in Gelderland.

Van den Staatsman JOHAN DERK VAN DER CAPELLEN, Heer van de *Poll*, *Appeltern* enz., geb. 5 Maart 1741, † in Junij 1784.

Van den onverzaagden Zee-man LAMBERT HENDRIKSZ, bijgenaamd MOOI LAMBERT, † 17 Maart 1625.

Van den Krijgsmann JAN POST, geb. 28 Augustus 1778, † den 18 September 1841, als Generaal-Majoor.

Van den Kloekmoedigen verdediger van TIEL tegen de Spanjaarden, in 1585, DIEDERIK VIJGH.

Van den Schilder DERK VAN OOSTERHOUT Dz., geb. 20 Februarij 1756, † 14 Januarij 1850.

De stad TIEL heeft veel van krijg, brand en binnenlandsche beroerten geleden. In de negende eeuw heeft die stad waarschijnlijk bij de invallen der Noormannen overlast gehad. Zij schijnt echter niet geheel verwoest te zijn geworden en zich spoedig hersteld te hebben. Daar de invallen en verwoestingen door de Noormannen in die eeuw menigvuldig zijn geweest, zoo valt het moeilijk te bepalen, wanneer TIEL meerder of minder is verwoest geworden. Het schijnt echter, dat zulks in het jaar 847 of 880 moet hebben plaats gehad.

In het jaar 1009 voeren de Noormannen de Merwede en de Waal op tot aan TIEL. Op het gerucht van hunne aankomst waren de bewoners van den Waalkant, met achterlating van alle hunne goederen, behalven het geld, hooger opgevlugt. GODEFRID, die toen het land van Gelder, onder den titel van Voogd bestuurde, had, ofschoon hij reeds zwak van ligchaam en hoog van jaren was, moeds genoeg om in allerijl eenige manschap bijeen te trekken, de vlugtende landzaten te stuiten en tegen de Noormannen aan te voeren. Dezen hadden ondertusschen TIEL overrompeld en uitgeplunderd, zonder het klooster van St. Walburg in het allermintst te verschoonen. GODEFRID, zijne benden in orde bijeen gebracht hebbende, droeg het bevel daarover op aan BALDERIK, Graaf van Cleve, en aan UNROCK, Graaf in Teisterbant. De Noormannen op het gezigt van hunne aankomst verschrikt, verlieten de stad, bergden den bekomen buit in hunne schepen, en zakten den stroom weder af.

Een felle brand legde in het jaar 1154 een gedeelte der stad in kolen, en twee jaren later werd, door een dergelijk ongeval, een ander gedeelte in asch gelegd.

In het laatst der twaalfde eeuw geraakte OTTO I, Graaf van Gelre, en DIJK VII, Graaf van Holland, met BOUDEWIJN VAN HOLLAND, den negen en twintigsten Bisschop van Utrecht, in oorlog. Bij laatstgemelden voegde zich HENDRIK, Hertog van Braband. Deze te vergeefs getracht hebbende, den Graaf van Gelre, zijnen leenman, van de partij van den Graaf van Holland af te trekken, nam dien door list gevangen, terwijl deze zich naar den Keizer begaf. De Graaf van Holland plunderde in 1202, uit weerwraak daarover, de stad TIEL (toen onder het gebied van gemelden Hertog zijnde), en stak den burg, genaamd het Tolhuis, in brand.

Toen tusschen den Graaf van Gelre en den Hertog van Braband, verschil over TIEL ontstaan was, daar eerstgemelde vermeende, dat deze stad tot Gelderland behoorde en de andere, dat zij, door langdurig bezit zijn eigendom was, deed de Hertog van Braband, in het jaar 1270, den dijk boven TIEL doorsteken, om daardoor de stad tegen eenen inval van de Gelderschen te beveiligen, en tevens de naburige Geldersche plaatsen onder water te zetten en te verwoesten. Hij koos daartoe een tijdstip, dat de rivier de Waal hoog was; doch de Gelderschen, die daardoor groote schade zouden geleden hebben, tastten dat gedeelte der stad, waar de dijk lag, met alle magt aan, bemagtigden dit, herstelden binnen drie dagen den dijk en bleven alzoo vrij van schade.

In het jaar 1274, deed JAN I, Hertog van Braband, terwijl de oorlog bleef aanhouden, dien dijk wederom doorsteken. Doch toen schijnt hij niet zoo schielijk hersteld te zijn; en is waarschijnlijk tot in 1276 nog ongemeemaakt blijven liggen.

JAN VAN CUYK, die zich in het jaar 1286 als Bevelhebber in TIEL bevond, durfde zich niet op de sterkte der stad, ofschoon deze door den Hertog van Braband bevestigd was, verlaten, maar wilde liever een treffen met het leger van den Graaf van GELRE, dat te Zenne wijnen lag, wagen, en behaalde, met JAN VAN UTENHOVE, die hem met eene sterke magt uit Breda was te hulp gekomen, de overwinning, waardoor TIEL toen behouden bleef.

Nadat JAN VAN CUYK vervolgens in het bevelhebberschap was opgevolgd door VRANKE VAN WANGHE, begaf de Hertog van Braband zich met zijne manschap sloop naar den Bommelerwaard, en bemagtigde dien,

niettegenstaande eene menigte landlieden, met knuppels gewapend op den dijk staande, dit trachtten te beletten. Hierop legerde de Graaf van Gelre, zich aan de andere zijde van de Waal, en zich door de breedte van dien stroom buiten staat ziende den Hertog van daar te verdrijven, begaf hij zich naar TIEL, stak die stad in brand en hield die in bezit tot dat de Hertog van Brabant den Graaf van Gelre en den Bisschop van Keulen, op den 5 Junij 1288, in den slag bij Woeringen overwonnen had, waarop de vrede gesloten en daarbij bepaald werd, dat de Graaf van Gelre aan den Hertog van Brabant TIEL zoude overgeven in den staat, waarin de stad zich bevond.

In het jaar 1315 of 1317, deed OTTO, Heer van Buren, aan den Raad van den Hertog van Brabant klagte, dat het verdrag tusschen des Hertogs voorgangers en wijlen zijnen vader gesloten, niet naar behooren werd nagekomen. Daarop geen voldoening kunnende bekomen, begaf hij zich met krijgsbenden naar TIEL, en trok, na de burgers, die uit de stad hem tegengetrokken waren, verslagen te hebben, met de vlugtende te gelijk de stad binnen, en voerde, bij zijn vertrek, eenen aanmerkelijken buit van daar mede.

Toen REINALD II, Graaf en naderhand Hertog van Gelre, in 1527, TIEL trachtte te bemagtigen, doch daar zulks, hem, vermits de stad wederom goed bevestigd was, niet gelukte, stak hij de huizen, die buiten de stad op den dijk stonden, in brand en koelde zijnen moed aan de Grasburgers.

Gedurende den oorlog, in de veertiende eeuw gevoerd, tusschen JAN III, Hertog van Brabant, aan de eene zijde, en JOHANNES, Koning van Bohemen, REINALD II, Hertog van Gelre en WILLEM III, Graaf van Holland, mitsgaders naburige Vorsten aan de andere zijde, werd de stad TIEL, welke het ongeluk had midden in het Geldersche gebied te liggen, door Hertog REINALD, op St. Agnietendag 1333, ingenomen, dewijl uit hoofde van de oneenigheden tusschen de burgers, geen wederstand werd geboden. Hij deed, op St. Petri ad Cathedram, een gedeelte der muren afbreken, en vervolgens alle de poorten en muren slechten.

Toen er, in den St. Bartholomeusnacht van het jaar 1334, in het huis van den Schout NICOLAAS, bij de Burensche-poort, brand ontstond, weigerden de burgers dien te blusschen, omdat de Schout bij de burgerij in haat was. Zij schijnen in het denkbeeld geweest te zijn, dat zij daardoor geene schade zouden lijden, maar daar de wind zich keerde en zich verhief, werd het grootste gedeelte der stad, dien ten gevolge, aan kolen gelegd.

Terwijl de Hertog van Gelre TIEL nog bezet hield, werden, den 30 Augustus 1334, bij uitspraak van FILIPS, Koning van Frankrijk, de geschillen tusschen REINALD, Hertog van Gelre en JAN, Hertog van Brabant, vereffend, en daarbij bepaald, dat de Hertog van Gelre zoude bekomen TIEL, benevens de dorpen *Zandwijk* en *Herwerden*, en daartegen aan den Hertog van Brabant afstaan, Oud-Heusden, Vlijmen, Hedikhuizen en Engelen, waardoor TIEL alzoo aan Gelderland kwam.

In den binnenlandschen oorlog, tusschen de HEECKERENS en BRONKBORSTEN, welke in het jaar 1547 uitbarstte, hield TIEL, die aan Hertog REINALD III de gehoorzaamheid had opgezegd, de zijde van zijnen broeder EDUARD, en werd, nadat REINALD zich, den 16 April 1550, van Nijmegen had meester gemaakt, door hem belegerd en na eene hardnekkige verdediging, den 24 Augustus, stormenderhand ingenomen. Bij het overgaan der stad waren 145 menschen op den toren van

St. Walburgskerk gevlugt, doch deze werd in brand gestoken, waardoor zij jammerlijk om het leven kwamen.

Tusschen de twistende broeders viel, in Mei 1361, niet ver van TIEL, een hevige treffen voor, waarvan zekere waard, buiten de stad, den naam van Strijwaard schijnt behouden te hebben. Zie dat woord.

Na het overlijden van beide broeders, hetgeen in 1371 kort na elkander plaats had, trachtten de HEECKERENS VROUW MECHTELD, zuster van Hertog REINALD, en de BRONKHORSTEN daarentegen WILLEM VAN GULIK, zoon van eene jongere zuster van REINALD, gehuwd met WILLEM IV, Hertog van Gulik, op den vorstelijken zetel te plaatsen, bij welke gelegenheid TIEL, in 1372, door de HEECKERENS, onder GOSSEN VAN VARIK, bij nacht werd ingenomen, die daarvan echter niet lang meester moeten zijn gebleven, want, nog in het zelfde jaar, bevond VROUW MECHTELD zich met haar gevolg in TIEL, waar ook gekomen was ARNOLDUS VAN HORNE, de negen en veertigste Bisschop van Utrecht. Terwijl deze nu hunnen tijd met allerlei vermakelijkheden doorbragten, en er van binnen geen behoorlijke wacht gehouden werd, wist de Hertog van GULIK zich, bij verrassing, van de stad meester te maken, door des nachts de muren te beklommen, zoo dat de Bisschop naauwelijks den tijd had, om op het Tolhuis de vlugt te nemen. Toen vervolgens de Utrechtschen kwamen, om hunnen Bisschop te verlossen, verliet de Hertog de stad, doch voerde zijne gevangenen met zich naar Nijmegen. De Utrechtschen trokken daarop de stad binnen, maar verlieten die weder den volgenden dag.

In het jaar 1374 bemagtigde Heer REINOUD VAN BREDERODE de stad. De dijk tusschen TIEL en Zandwijk werd doorgestoken, en het water liep met zoo veel geweld ter stad in, dat er de Dampoort door instortte.

Op Paaschdag van het jaar 1378 geraakten de burgers te TIEL tegen elkander in de wapenen. Velen van de voornaamsten sneuvelden er, en die dag behield sedert den naam van *Kwaden Paaschdag*.

Terwijl TIEL, in 1379, nog in het bezit van de Heeckerensche partij was, werd zij door Hertog WILLEM, die nu het hertogdom Gelder in vrede bezat, in dat zelfde jaar ingenomen, en nadat hij ook het Tolhuis aldaar bemagtigd had, zwoeren alle de inwoners hem hulde en trouw.

In het jaar 1420 geraakte een huis op Zandwijk, bij den Viersprong, in brand; het vuur verspreidde zich zoodanig, dat niet alleen alle de huizen op den dijk tusschen TIEL en Zandwijk, maar zelfs alle de huizen in de stad, op tien na, in de asch werden gelegd; terwijl van de openbare gebouwen, alleen de kerken van St. Maarten en St. Walburg, benevens het tolhuis verschoond bleven. Bij dezen brand kwamen twee menschen om.

In 1425 verbrandden te TIEL weder vijf en dertig huizen en vijf graanschuren, met het daarin zijnde koren.

Toen FILIPS de Goede, Hertog van Bourgondië, ARNOLD V, Hertog van Gelre, en ZWEDER VAN CULENBORG, de twee en vijftigste Bisschop van Utrecht, in 1427, een verdrag hadden aangegaan, om dat de Utrechtschen RUDOLPH VAN DIEPHOLT voor hunnen Bisschop hadden erkend, viel DIEPHOLT met de Utrechtschen en eenige Drenthenaren en Overijsselschen, waarbij zich ook zeven honderd voetknechten en duizend man ruiters van de partij van JOCOBA VAN BEIJEREN gevoegd hadden, bij Rhenen, in de Betuwe en verbrandde alle de omliggende dorpen. Die van Nijmegen, TIEL en Bommel, met de inwoners van het platte land, vervolgden hierop den vijand en leverden hem slag tusschen Rijswijk en Maurik. Zij leden echter de nederlaag en

waren verplicht terug te trekken, met achterlating van ongeveer vijf honderd gevangenen en eenige dooden. Nu beraamde DIEPHOLT eenen aanslag op TIEL, in welken die van Utrecht en Amersfoort, de Ridder DIRK DE MERWEDE, met eenigen van den Hoekschen aanhang, WILLEM, Heer van Buren, en JAN, Proost van Aken, mede deel namen. Deze krijgsmagt vertrok in stilte uit de stad Buren, om TIEL bij verrassing in te nemen, en kwam in den nacht voor de stad; daar echter de aanslag bij tijds ontdekt werd, hielden die van binnen goede wacht. De vijand, zijnen aanslag ontdekt ziende, trok af, en stak bij zijnen terugtocht de dorpen Zandwijk, Drumpt, Zoelen, Wadenoijen en Malsen en een gedeelte van het klooster van Mariënweerd in brand.

In Augustus van het volgende jaar ondernam gemelde Heer van Buren, met den Bisschop DIEPHOLT en JAN VAN LANGERAK, wederom eenen aanslag op TIEL. De Heer van Buren noodigde de Regering van TIEL bij zich, onder voorwendsel, dat hij haar belangrijke zaken had mede te deelen, meenende dat de stad, zonder Opperhoofden zijnde, gemakkelijker het bisschoppelijke leger, dat in stilte derwaarts getrokken was, in handen zou vallen. De burgerij, door eenige van de oudsten aangevoerd, weerde echter zoo dapper drie stormen af, dat de vijand moest afrekken, met achterlating van vele dooden en gekwetsten.

Waarschijnlijk in 1505 geraakte TIEL, met meer andere Geldersche steden, in de magt van den Aartshertog FILIPS, Koning van Spanje. In 1506 voerde JOHAN, Heer van Montfort, namens den Koning van Spanje, het bevel in TIEL. In dat jaar schreef KAREL, Hertog van Gelre, eenen brief aan die van TIEL, om hen tot zijne zijde over te halen. Doch VAN MONTFOORT herinnerde de burgers den eed door hen gedaan, waarop zij gezamenlijk verklaarden de stad met hem te zullen bewaren, tot dat zij van hunnen eed ontslagen waren, in welk geval zij geen liever Heer wisten, dan den Hertog.

Den 5 Januarij 1512, des morgens omtrent zeven ure, namen de Gelderschen TIEL in, terwijl er slecht wacht gehouden werd door JAN VAN BALVEREN, Stadhouder en Bevelhebber te TIEL, die een Gelderschman was en welken men, na de bemagtiging der stad, onverbinderd liet uittrekken.

TIEL heeft zich, in het jaar 1528, boven vele andere steden beroemd gemaakt, door eenen kloekmoedigen en dapperen tegenstand aan Keizer KAREL V, die, met een leger van achttien of twintig duizend man, het beleg rondom de stad geslagen had. Ondanks zijn hevig beschieten en herhaald stormloopen, was hij genoodzaakt het beleg op te breken en af te trekken. Ter gedachtenis van deze manmoedige daad leest men nog heden, aan den gevel van de Burensche-poort, de volgende Latijnsche verzen:

*Aspice qui transis, hanc portam, moenia, tures,
Tormentis, jaculis, quam lacerata feris;
Fortius exurgam Batavorum gentis asyllum,
Prae quibus ut vici, praelia dura mihi.*

Welk vers door den Rector WORDANUS aldus in het Nederduitsch is vertaald:

Siet, hoe mijn' vesten, poort en torens zyn beschoten
En als van een gescheurd door bouten en geschut,
Noch sal myn Betouws Burght staen trotzer na die stoten
Tot welkers heyl sij heeft dit onheyl afgeschut.

In den aanvang der Spaansche beroerten had TIEL veel te lijden van den overlast der Spaansche en Waalsche krijgsbenden. Doch nauwelijks waren deze ter stad uitgetrokken, of de burgers kozen de Staat-sche zijde. Prins WILLEM I, hiervan onderrigt, gaf, in Februarij 1579, den Ambtman DIEDERIK VIJGH, Heer van Zoelen, last, om in zijnen naam krijgsknechten aan te nemen en de stad op de best mogelijke wijze te beschermen. Met lof kweet deze zich van den hem opgedragen last. Want als de Hertog van PARMA vergeefs zijne pogingen in het werk stelde, om zich door geweld van de stad te verzekeren, sloeg hij eenen anderen weg in, namelijk, om door omkoopung zijn doelwit te bereiken. Ten dien einde zocht hij, door groote beloften, den gemelden Ambtman in zijne belangen over te halen, doch 's mans eerlijkheid en trouw deed hem, ook ten dezen opzichte, het hoofd stooten. Minder getrouw aan de belangen van den Staat was een ander Ambtman JAKOB MOM genaamd. Reeds vóór het einde van het twaalfjarig bestand met Spanje had deze met den vijand heimelijk verstand gehouden, en de belofte gedaan, de stad TIEL in zijne handen te zullen leveren. EIBERT VAN BOTBERGEN, een Geldersch Edelman, en ADRIAAN VAN EINDHOOTS, Schout in het Overkwartier van Cuyk, en eenige anderen waren zijne deelgenooten in dien verderfelijken toelag. Doch hun handel werd nog bij tijds ontdekt en aan de verraders de verdiende straf geoeffend, door hun het hoofd voor de voeten te doen leggen.

Den 8 Maart 1626 vielen veertig soldaten van 's Hertogenbosch, die zich in vier schepen op de Waal bij Ochten bevonden, eene schuit met kabeljauw, welke naar Nijmegen voer, aan, maakten zich van die schuit meester en namen den schipper gevangen. JOHAN VIJGH, Gouverneur van TIEL, zond daarop dadelijk eene sterke partij naar den vijand, die te Maas-Bommel achterhaald werd, waar hij bezig was den visch te eten, doch op de aankomst der Tielenaeren de vlugt nam; terwijl twee hunner gevangen werden genomen. Acht dagen later kwamen vier honderd man, met twee veldstukken, uit 's Hertogenbosch te Maas-Bommel; zoodra men dit te TIEL vernam, trokken drie honderd man derwaarts, en geraakten met den vijand handgemeen. Na eene schermutseling van twee uren sloegen die van 's Hertogenbosch op de vlugt, met een verlies van vijftig man aan dooden en even zoo vele krijgsgevangenen; terwijl drie sloepen, waarin zich veertig man bevonden, benevens het geschut, den Tielenaeren, in handen viel.

Toen de Graaf van DEN BERGH, in 1629, met een Spaansch leger in de Veluwe viel, en eenig volk, met tien of twaalf schuiten, afzond, om de Betuwe binnen te dringen, hielden de Tielenaeren met de ingezetenen van de Neder-Betuwe behoorlijk wacht, en keerden mede den vijand uit de Betuwe.

Tijdens den inval der Franschen in de Vereenigde Nederlanden, in het jaar 1672, was TIEL genoegzaam zonder vestingwerken, magazijnen of bezetting, zonder iets, hetgeen tot het bieden van tegenstand vereischt wordt. Hierom vaardigde de Regering eenigen uit haar midden af aan den Prins, om bijstand te verzoeken; doch deze werd hun geweigerd, althans niet gezonden. Ten einde evenwel den vast naderenden vijand zoo veel mogelijk te keer te gaan, werd men te rade den dijk, tusschen de Over- en de Neder-Betuwe, met eenige manschap te bezetten. Hierdoor, meende men, zouden TIEL en de Tielerwaard, nevens de landen tusschen Waal en Rijn, benedenwaarts, kunnen verzekerd worden. Met dit ontwerp zonden de

Tielsche Heeren eenige Afgevaardigden aan den Ambtman en aan de Ridderſchap van de Neder-Betuws, die het goedkeurden en er voorts den Prins van verwittigden; doch de Stadhouder was reeds opgebroken en de vijand naderde. De meeste Regeringsleden waren naar Holland gevlugt. Die nog in de stad gebleven waren ontboden de Burger-Kapiteinen op het ſtadhuis, en kwamen met deze overeen, om nogmaals Afgevaardigden aan den Prins te zenden, met verzoek om onverwijld bijſtand te bekomen. Doch deze keerden inſgelijks onverrigter zake terug: weshalve men beſloot aan den Franschen Maarschalk, Hertog van TORENNE, Gelastigden uit de stad te zenden, om van hem vrije hoede te verzoeken. Den 17 Junij maakten zich de Franschen nu meester van TIEL, en vertoefden er tot Paaschdag van het jaar 1674.

Na den dood van den Stadhouder WILLEM III, Prins van Oranje, ontſtonden er, ook in Gelderland, zeer zorgelijke bewegingen, die haren grond hadden in het groot gezag, hetwelk de Stadhouder, ſinds het jaar 1672, aldaar had uitgeoefend. Onderscheidene lieden, hem, zoo hij meende, minder genegen, waren uit de Regering gezet en hierdoor velen misnoegd geworden. Sinds het gemelde ſterfgeval niet meer onder het ſtadhouderlijk bedwang ſtaande, zochten velen, voormaals verſtoten, weder op het kussen te geraken. Hier en daar was de burgerij bedacht op eene grondwettige herſtelling en het vernieuwen der voorregten, op welke zij meenden wettige aanspraak te hebben. Dit laatste had onder andere te TIEL plaats. Volgens een aloud regt, zoo als zij beweerden, maakten de Dekens der Gilden aanſtalten, om Gemeenslieden te verkiezen. De nieuw verkorenen, zich aan het hoofd eener groote menigte volks geplaatst hebbende, dwongen drie Schepenen, JOAN VAN LIDT DE JEUDE, WILLEM KASPER MATTHEUS VAN VINCELER en LOUIS KRAAYVANGER, onder zware bedreigingen, afstand te doen van hunne poſten. De Staten van het gewest hiervan de tijding bekomen hebbende, zetteden de nieuw aangestelde Regenten wederom af en de oude van nieuws in het bewind. Doch, hoewel van hooger hand geſchraagd, zaten zij nogthans zeer los en wankelbaar. Onder de hand werkte men om verandering. Onder andere had Doctor MATTHEUS VAN ECK, in December 1702, eene vergadering van de laatst afgezette en dus volksgezinde Gemeenslieden, en van verſcheidene andere burgers, belegd, om dienſtige maatregelen te beramen. De Regering, hiervan kennis gekregen hebbende, deed dien Arts, benevens JOANNES KNIJF, Deken der Gilden, in hechtenis nemen. Naauwelijks was het gerucht hiervan door de stad verſpreid, of de burgers lieten daarover hun misnoegen blijken, door het houden van gedurige bijeenkomsten, in welke men, onder de hand, den weg baande tot eene nieuwe geheele verandering der Regering, die reeds in Januarij des volgenden jaars voorviel.

In het jaar 1705 trachtten eenigen van deze stad, aan welks hoofd zich de Advokaat van COYLENBURG bevond, met eenigen van Nijmegen, de Regering aldaar en vervolgens te TIEL te veranderen en de oude Regenten te herſtellen. Dan, deze aanslag te Nijmegen, werwaarts zich COYLENBURG met zijnen aanhang, den 7 Augustus 1705, begeven had, miſlukt zijnde, had ook te TIEL geen gevolg. COYLENBURG verliet de stad en werd vervolgens ingedaagd. Doch dit geding werd niet ten einde vervolgd, daar de Regering van TIEL, den 5 Januarij 1708, eene geheele amnestie deed afkondigen voor hen, die uit de stad geweken of daaruit gezet waren.

In het jaar 1787 had er in de stad Tiel eene schandelijke plundering plaats. Op Zondag den 1 Julij verzamelden zich onderscheidene van het gemeen, welke te voren uit eene herberg buiten de stad gekomen en meest beschonken waren, voor het huis, waar de Burger-societeit hare bijeenkomsten hield, en drong met geweld daar binnen. Door den moedigen tegenstand van den kastelein en nog twee andere personen, werden zij genoodzaakt spoedig het huis te ruimen, waarna zij, door het insnijten van glazen en andere baldadigheden, evenwel hunnen moed koelden. De steeds aangroeiende troep trok nu, met schrikverwekkenden spoed door de geheele stad, overal de merkteekens zijner woedende razernij achterlatende. Onderscheidene huizen onder-vonden de baldadigste geweldplegingen door de schendzieke handen van het Tielsche graauw. Het was den geweldenaars niet genoeg tegen glazen en glasramen te woeden, maar zij baanden zich ook, ginds en elders eenen weg tot in het binnenste der woningen en vernielden of schonden aldaar de kostbaarste meubelen en belangrijkste papieren. Nevens onderscheidene andere trof deze ramp den Remonstrantschen Leeraar COENERDING, den Brouwer VAN BIEZEN en den Koopman G. DE ROEVER, alle wonende in de Voorstad. Van hier begaf zich de hoop naar het huis van den Prokureur FRANCKEN, op het Kleiberg, en plunderde het ook. Onder dit alles waren de aangevallen burgers niet geheel weêr-loos en zonder verdediging. Bij sommigen ontmoette het eerloos gespuis eenen moedigen tegenstand. Een der plundersaars werd voor het huis van FRANCKEN gekwetst en overleed vervolgens aan zijne wonden. Het schieten uit het Societeitshuis kostte insgelijks eenen plundenaar het leven. Ondertusschen had deze tegenstand eene geheel andere uitwer-king dan de verdedigers zich voorgesteld hadden. De plundersaars, inzonderheid gebeten op de leden der societeit, dreigden hen nu te zullen verinoorden, zoo dra zij ze in handen kregen, ingeval zij het schieten niet staakten. Daarenboven werd de toevloed van het volk voor dit huis allengs talrijker. Het een en ander, gevoegd bij de om-standigheid, dat hun van elders geene hulp werd toegeschikt, bragt hen ten laatste tot het besluit, om het huis heimelijk te verlaten; waarna het spoedig geheel uitgeplunderd werd. De baldadigheid werd hierdoor meer en meer opgewakkerd, waarvan het gevolg was, dat op menig ander huis dergelijke aanvallen, met den gewenschten uitslag gewaagd werden. Woensdag den 4 Julij kwam, op aanvraag van de Regering een gedeelte van het Regiment ruitery van VAN STOCKEN binnen de stad, en den volgende dag werd de oranjevlag op den toren ge-plaatst, het kanon gelost, de klokken geluid, door de stad eerepoor-ten opgerigt en de geheele stad met kaarsen verlicht. De gemoederen kwamen evenwel niet tot bedaren, maar er werden van tijd tot tijd nog glazen ingeslagen en andere baldadigheden gepleegd, tot dat men op Zondag den 11 November, wederom tot plundering oversloeg en nog wel erger dan de eerste reis. Dien dag had de Kommandant van de, toen in TIEL in bezetting liggende 5 kompagnien van het regi-ment D'ENVIE aan de manschappen verboden buiten de stad te gaan. Daar echter de Kommandant twee manschappen en een korporaal bui-ten de poort had gezien, en hij van laatstgemelde de namen dier sol-daten weten wilde, weigerde deze zulks te zeggen, gaf voor hen niet te kennen en werd alzoo door den Kommandant in arrest naar de hoofdwacht gezonden. Hierop vorderden de soldaten en het graauw, hetwelk met de soldaten gemeene zaak maakte, dat die korporaal zoude ontslagen worden. Aan dezen eisch werd door den Kommandant

voldaan. De soldaten en het gemeen, zich meer en meer aan den drank overgeevende en meest allen beschonken zijnde, plunderden onderscheidene huizen en bleven den geheelen nacht daarmede aanhouden, zonder dat hun eenigen tegenweer geboden werd, doordien de Kommandant aan de Regering verklaarde, dat hij in zijn onderhebbende manschap geen vertrouwen konde stellen. De Regering verzocht nu van Gedeputeerde Staten eenige ruitery, die den 13 te TIEL binnen geraakte. De Generaal VAN WILCKE, die den 14 te TIEL kwam, nam op verzoek der Regering het kommando op zich, deed dadelijk de schuldige soldaten in hechtenis nemen en aan den krijgsraad overleveren, waarop alles weder in rust geraakte.

Bij den terugtocht der Engelschen, in October 1794, werd TIEL door hen bezet; terwijl de Hessische troepen zich naar de dorpen in den omtrek begaven. Weldra vertoonden zich de Franschen aan de overzijde der Waal, begonnen op het onverwachts, in den avond van 20 October, de stad te beschieten en wierpen er onderscheidene houwtisergranaten in, waardoor vele huizen beschadigd werden; dit werd, hoezeer minder hevig, door hen herhaald en van de zijde der stad met het schieten van twaalfsponders, liggende op den Westluidensche-dijk, beantwoord. De stad had op dien oogenblik eene bezetting van meer dan 6000 man, zoodat in bijna al de openbare gebouwen, zelfs in de groote kerk, troepen gelegerd, en de ingezetenen met sterke inkwartiering bezwaard waren. De Franschen maakten nog in den avond van den 8 November en den daarop volgenden nacht, een geweldig vuur, op de stad, schietende, zoo met houwtisergranaten als met kogels, waardoor meer dan 100 huizen zeer sterk beschadigd werden, en er op onderscheidene plaatsen niet alleen brand ontstond, maar zelfs een huis in de Westluidensche straat geheel afbrandde. Hierbij lieten zij het echter, want hoezeer zij nog twee maanden tegen over de stad bleven liggen, schoten zij er niet meer op. Doch naauwelijks hadden de Engelschen, den 6 en 7 Januarij 1795, de stad verlaten of de Franschen trokken er binnen.

Niettegenstaande TIEL bij den eersten intogt der Franschen als een overwonnen plaats behandeld was, werd echter, tegen den zin van sommigen onder de burgerij, de stedelijke regering niet veranderd. Een deel der regering was naar elders gevlugt, doch het andere deel bleef het bestuur handhaven, en gaf allerwege blijken, dat het zich niet schikken wilde naar den wensch van eenige weinigen ingezetenen, die niets vuriger verlangden, dan eene andere stadsregering aan het roer te zien. Eenige burgers, dat sammelen moede, zonden vier hunner medestanders naar Amsterdam, om zich deswege bij de, zich aldaar othoudende, Fransche Volksrepresentanten te vervoegen, en eene verandering te verzoeken. Zij ontvingen daarop het berigt, dat er een ander bestuur binnen TIEL moest aangesteld worden. Naauwelijks was die mare vernomen, of de doldriftigsten vervoegden zich bij den Kommandant en begeerden zijne hulp en medewerking; deze sloeg dit echter af, en verklaarde dat hij zich verplicht achtte, om zich alleen naar de bevelen der Regering, en niet overeenkomstig den eisch der Revolutionairen te gedragen. Nu benoemde men een *Committé Revolutionair* uit vier burgers bestaande, van welke zich twee in allerijl naar Utrecht begaven, om aldaar het werk, door medewerking van de Revolutionairen, te bespoedigen. Vol ongeduld riep men intusschen een aantal omwentelingsgezinden bijeen, en beloofde, in het midden van den nacht, eene oogenblikkelijke bijeenkomst van de Regering te zullen

vorderen van den voorzittenden Burgemeester van OMPHAL, die zulks weigerde, en niet dan met veel moeite zich eindelijk bewegen liet om den volgenden morgen, den Raad te doen vergaderen, die uit niet meer dan twee van de drie overgeblevene leden bestond. Deze echter verklaarden het Comité Revolutionair niet te erkennen, als zijnde slechts door een klein getal der ingezetenen aangesteld. Hunne posten begeerden zij niet aan zulke lieden af te staan, maar wel aan het geheele ligchaam der burgerij, wanneer dit zulks vorderde, tevens lastgevende aan de wacht, om niemand van de revolutionairen in de raadzaal toe te laten. Dit gedrag van den President, maakte de revolutionairen ten uiterste driftig, die, toen zij de raadzaal gesloten vonden, de stadsklok lieten luiden, waarop het nieuwsgierig volk van alle kanten toestroomde, om te vernemen, wat er gaande was. Spoedig werd nu de proclamatie der Fransche volksvertegenwoordigers aan de Bataven afgelezen, gevolgd door eene verklaring der revolutionairen, dat de Regenten van hunne posten ontzet waren. De President, dit bedrijf vernemende, kwam aanloopen, verklaarde dien geheelen handel van onwaarde, en gaf order aan de wacht, om de vergaderde menigte uit een te drijven, doch vergeefs. De menigte, aangevuurd door de Franschen, overlaadde hem met hoonende uitjouwingen, weshalve hij zich genoodzaakt zag, van daar te vertrekken, en het veld aan de revolutionairen te ruimen; die nu de raadzaal innamen, eene nieuwe regering, bestaande uit tien personen, aanstelden, nadat alvorens elk burger verzocht was, om eene schriftelijk opgave van twaalf personen aan het comité in te zenden.

Zoodra men, in het jaar 1813, te TIEL vernam, wat er elders met de Franschen plaats had, vormde zich aldaar eene gewapende burgermaagt, ter in- en uitwendige beveiliging. Inmiddels kwamen er, op Zaterdag den 4 December, eenige Pruissische Dragonders in de stad. De Franschen Generaal, die aan den linker oever het bevel voerde, zond order om alle vaartuigen, onder het bereik der stad liggende, onverwijld over te leveren, gepaard met de bedreiging, van haar, ingeval van weigering, met kogels en bommen plat te schieten. Men zag zich bijkans in de volstreckte onmogelijkheid, aan dezen eisch te voldoen; want, uit hoofde van de gestrenge vorst, had men de schepen in tijds binnen de haven gebragt. Aldaar bevrozen liggende, waren zij niet zonder groote moeite en kosten er uit te krijgen. Ook kwam men, op het vernemen van dezen eisch, op de been en drong bij het stedelijk bestuur op eene volstreckte weigering, daar de gevolgen van de toestemming, in den tegenwoordigen toestand, hoogst verderfelijck moesten zijn. Men voorspelde zich, wel is waar, uit de weigering geen mindere ramp dan een bombardement, en vergunde zelfs den vrijen uittogt aan een aantal vrouwen en kinderen, die, bij der Franschen verbittering, het uiterste vreesden. Aan de bevelen van den Franschen Generaal te Wamel werd niet voldaan; maar de afkondigingen van het Algemeen Bestuur uit 's Gravenhage en van de gedelegeerde Prefect werden door den Maire zelve medegedeeld, van de puije van het stadhuis openlijk afgelezen, en met de levendigste blijdschap toegejuicht. Den zelfden nacht en volgende dagen werden de voornoemde Dragonders, door meerdere Pruissische troepen gevolgd, waaraan een gedeelte te TIEL in bezetting bleef. Den 14 December waren eenige Pruissische troepen de Waal, bij het dorp Op-Hemert, overgevaren; hadden het fort St.-Andries ingenomen, en trokken verder naar het dorp Wamel; als nu ook een gedeelte dier troepen zich naar TIEL wilde

inschepen, wierpen de Franschen eenige kogels op de stad en eenige houtwitscher-granaten er in. Een dier kogels kwam in de societeit. Doch het schieten veroorzaakte verder weinig schade. Alleen werd een Pruisische soldaat in de stad, door het springen van eene granaat, gedood. Vertrouwendende was ook nu het berigt, dat de dorpen, aan den regter oever van de Waal, door de Pruisen bezet waren en het korps van den Franschen Generaal MOLITOR zijne stelling van Tuil had verlaten; hoe zeer eerst der Franschen geheele verwijdering op Druten, den 21 December, een einde maakte aan de telkens afwisselende vrees, beijverde men zich intusschen, om de zaak van Vaderland en Oranje allerwege te ondersteunen.

Door overstromingen is deze stad niet zelden in groot gevaar geweest, dit was onder anderen het geval, in het jaar 1740, toen het water bij het los gaan van het ijs, in de Waal, voor de stad tot 6.80 ell., volgens de tegenwoordige peilschaal opklom, eene hoogte, welke het te voren nog nimmer bereikt had. Door de doorbraken, geraakte het land rondom TIEL onder water en dit vloedwater met geweld over de brug, bij de Burensche-poort, in de gracht stortende, spoelde deze brug weg.

Den 10 Februarij 1757 wies het water in de Waal voor TIEL, door eenen ijssdam, bij het dorp Varik, zoodanig, dat het in den nacht tusschen den 10 en 11, de hoogte bereikte van 6.95 ell. en dus 0.13 duim. hooger kwam, dan in 1740. Hierdoor was men genoodzaakt eenen tweeden kistdam, in de Kleibergsche-poort, te leggen, terwijl men de Westluidensche-poort mede met eenen dam moest verzorgen, want het water kwam daardoor met zoo veel kracht, dat men voor het wegspoelen der poort vreesde. Door het doorbreken van den dijk te Dreumel ging echter het water aan het vallen en het gevaar was geweken.

Bedenkelyk was de toestand van den Tielschen-dijk, even beneden de stad, op den 6 Januarij 1764, toen er eene scheur in den berm, achter dien dijk, gekomen was, waarop eene verzakking volgde en er eene groote kwel door den kapitalen dijk kwam. Het water stond toen, bij open rivier, zonder ijsgang op 6.40 ell. Dadelijk werden drie kistdammen en eene bekramming gemaakt. Daar de middelste dezer dammen, den 10 daaraanvolgende, gezakt en vol water geraakt was, besloot men dien, na het water daaruit geschept te hebben, met lange mest en stroo te stoppen en nog eenen vierden kistdam aan te leggen. Aangezien inmiddels ook het water aan het vallen was gegaan, werd hierdoor de dijk behouden.

Bij het los gaan van de rivier, in het jaar 1781, zette zich een ijssdam tusschen Hemert en Varik. Het liep in den nacht tusschen den 27 en 28 Januarij nog 0.20 ell. hooger op, dan in 1740. Zoo dat het op onderscheidene plaatsen over den dijk liep, en tot verzwaring in den kistdam der poort, meer dan 150, zoo karren, als wagens met mest moesten aangevoerd worden. In den morgenstond ging het water echter aan het vallen, doordien de dijk, tegen over de stad, te Wamel was doorgebroken.

Bij de menigvuldige ijsopstoppingen en overmatige toevoer van opperwater, in Maart 1784, stond het water voor TIEL nog 0.10 ell. hooger dan in 1781, en dus op 7.22 ell.

In het jaar 1809 was de stad in een aanmerkelijk gevaar, daar, den 29 Januarij, het water voor de stad, bij eene ijsverstopping, was geklommen tot 7.48 ell. Eene hoogte, die het aldaar nimmer bereikt had, zoo

dat het over den dam, in de Waterpoort geplaatst, heenstortte; doch gelukkig werd het gestuit, door eenen tweeden dam, achter de poort in de stad gelegd. Deze dam echter liep, door den aandrang van het water, dat over den eersten dam liep, groot gevaar van te bezwijken; doch zulks werd door de werkzaamheid der ingezetenen, welke onvermoeid waren in het aanvoeren der noodige materialen, verhoed. Te gelijktijd liep het water voor de Westluidensche-poort, gewassen zijnde tot dat het op den weg daar voor stond, over dien weg gedeeltelijk in de plantaadje en gedeeltelijk in de stad, en stortte voor een groot gedeelte met geweld, aan de andere zijde van den weg, met een zeer groot verval, in de stadsgracht; doch ook hier werd, door het aanbrengen van stroo, van mest en balken, eerst de geduchte stroom tegengehouden en vervolgens door het maken van eene kisting, de overstroming geheel belet. Van eenen bedenkelijken aard was ook de overloop aan de Zandwijksche-poort, alzoo die aldaar op den hoek van den dijk plaats had, en het water, aan de binnenzijde, een groot verval in de stadsgracht verkreeg; doch, door de plaatselijke gelegenheid, kon het daar gemakkelijker gekeerd worden.

Het wapen van TIEL bestaat uit een schild van goud, met eenen dubbelen arend van sabel, onder het wapen van Gelderland. Het schild gedekt met eene keizerlijke kroon.

TIEL, b. in *Hunsingo*, prov. *Groningen*. Zie TIEL.

TIEL (DE BURG-VAN-), voorm. burg prov. *Gelderland*, arr., kant., gem. en in de stad *Tiel*.

Deze burg is waarschijnlijk het verblijf geweest van de Keizers, als deze zich te Tiel bevonden, en werd vermoedelijk door hunne ambtenaren en dus misschien ook door de Graven van Teisterband bewoond. Hij werd, in 1202, door DIRK VII, Graaf van *Holland*, in brand gestoken. In het begin dezer eeuw kon men de overblijfselen der breede grondslagen van dat gebouw, bij laag rivierwater, nog aan de kaai zien. Door de aanslibbing en verhooging van de kaai op die plaats zijn zij thans echter niet meer zichtbaar.

In het jaar 1556 stichtte JAN MILIARD, Proost van Utrecht en eerste Raad van REINALD III, Hertog van *Gelder*, met toestemming van dien Hertog, eenen anderen burg, genaamd HET TOLHUIS. Dit gebouw stond echter niet ter plaatse, waar de vorige burg gestaan had, maar achter de zuidoostzijde van de *Kleibergsche-sstraat*, vroeger, misschien wel naar den daarachter staanden burg, de *Burgstraat* genoemd.

Deze burg, op welken ARNOLD V, Hertog van *Gelder*, zich, in 1429, nog van tijd tot tijd ophield, schijnt, na het midden der vijftiende eeuw, te zijn in verval geraakt en werd in 1537 door de burgers verwoest. In 1542 werd bij buurtspraak bepaald, dat de plaats en het erf, waar het TOLHUIS gestaan had, ten voordeele van de stad verkocht zou worden. Ter plaatse, waar de burg stond, ziet men thans de Gasthuismolen.

TIELERWAARD (DE), oudtijds DE TIELREWEERD of DE THIELREWEERD, bedijking, prov. *Gelderland*, arr. en kant. *Tiel*; palende N. O. aan de Linge, die haar van de voorm. graafs. Culenborg en Buren scheidt, N. O. aan de Neder-Betuwe, waarvan zij daar gedeeltelijk door de Doode-Linge gescheiden wordt, O., Z. O. en Z. aan de Waal, die haar ten O. en Z. O. van het Land-tusschen-Maas-en-Waal en Z. van den Bom-melerwaard scheidt, W. aan het Land-van-Arkel en de heerl. Heukelom en Asperen.

Deze aangename en boomrijke landstreek, welke zich alzoo, tusschen de Waal en de Linge van Tiel af voorbij Asperen en Heukelum, tot

AARDRIJKSKUNDIG

WOORDENBOEK

DER

NEDERLANDEN,

BIJEENGEBRAGT

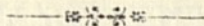
DOOR

A. J. van der Aa,

ONDER MEDEWERKING VAN EENIGE VADERLANDSCHE
GELEERDEN.

DETTIENDE DEEL.

A A N H A N G S E L.

TE GORINCHEM, BIJ
J. NOORDUYN EN ZOON.

1854.

* TJALLINGA, bij *Ferwerd*. De julste plaats, waar deze state gestaan heeft, weet men niet meer aan te wijzen.

* TJALLINGA, bij *Nijkerk*, lag $1\frac{1}{2}$ u. W. ten Z. van *Holwerd*, 5 min. Z. W. van *Nijkerk*.

* TJALLINGSMEER, staat: griet., gem: lees: gem.

* TJALMA. Reg. 6, staat: ISENKA lees: IISINGA

TJAMBOETIPA, d. in *Oost-Indië*, op het eil. *Java*, resid. *Preanger-Regentschappen*, reg. *Bandong*.

TJAMPEA, ook wel TANAH-DJAMPEA, eil. in *Oost-Indië*, in de *Zee-van-Floris*, Z. O. van de *Postiljons-eilanden*.

TJANDI-GROEP, eilanden in *Oost-Indië*, in het W. van de *Key-Archipel*.

TJANDJOR, reg., st. en eil. Zie TJANJOR. W. en A.

TJANGKREB, distr. in *Oost-Indië*, op het eil. *Java*, resid. *Bagelen*, afd. *Poeworedjo*.

TJANJOLIË, staat: eil. lees: eil. en d.

TJANJOR (DE) of TJANDJOR, riv. in *Oost-Indië*, in het eil. *Java*, resid. *Preanger-Regentschappen*, reg. *Tjandjor*. Het is eene heldere riv., wier water met een statig geruisch over zware steenen vloeit.

TJAROEBAN, d. in *Oost-Indië*, op het eil. *Java*, resid. *Madion*, reg. *Tjaroeban*. In de nabijheid is een bosch van den zelfden naam.

* TJATJABAN-KOELAN (DE) loopt door de resid. *Tagal*, en is een der twee takken, waaruit de *Pamalawangan* ontstaat. Zij ontspringt uit den berg *Wanalaba*, bewesten den *Slamat*, omtrent 2500 ell. beoosten het d. *Wanalaba*, in het distr. *Lebaksioe*; neemt haren loop noordelijk door het distr. *Lebaksioe* tot het d. *Doekodjati*, en valt daar in het distr. *Gantoengan*, hetwelk zij in eene noordwestelijke rigting doorsnijdt. Na, bij *Djati-Laban*, de *Tjatjaban-Wetan* te hebben opgenomen, neemt zij den naam van *PALAWANGAN* aan, onder welken naam zij zich, na eenen loop van 25 palen, bij het poststation *Maribaja*, in de *Zee-van-Java* ontlast.

TJATJABAN-WETAN (DE), riv. in *Oost-Indië*, in het eil. *Java*, resid. *Tagal*. Zij is een der twee takken, waaruit de *Pamalawanga* ontstaat; heeft onderscheidene bronnen, waarvan die bij de d. *Djati-Negara* en *Lebakwangi* de voornaamste zijn. Van haren oorsprong af stroomt zij noordwaarts tot *Karang-Djati*; van daar noordwestelijk door het distr. *Gantoengan* tot het d. *Ranjoe-Weroe*; loopt vervolgens, in eene noordelijke rigting, door het distr. *Balamoa*, tot het dorp *Karang-Waloe*, en valt daar weder in het distr. *Gantoengan*, en bij het d. *Djati-Laban* in de *Tjatjaban-Koelan*.

TJATJEAN, d. in *Oost-Indië*, op het eil. *Java*, resid. *Bagelen*.

TJATOOR (DE), riv. in *Oost-Indië*, in het eil. *Java*, resid. *Madion*.

TJAWIT, d. in *Oost-Indië*, op het eil. *Java*, resid. *Tagal*, reg. *Pamalang*, distr. *Boengas*.

TJAWOR-BOTI, distr. in *Oost-Indië*. Zie TJAUER-BOTTI. W.

* TIBMA, geh., prov. *Friesland*, telt 14 h. en 80 inw.

TIEDOENAN (DE), riv. in *Oost-Indië*. Zie TEDOENAN (DE) W.

TIEGA-EILANDJES, eil. in *Oost-Indië*. Zie DRIELINGEN (DE).

* TIEKE, b., prov. *Friesland*, griet. *Smallingerland*; telt 32 h. en 150 inw.

* TIEKE, geh., prov. *Friesland*, griet. *Tietjerksteradeel*, bestaat uit 18 h. en 100 inw.

* TIEL, gem. Bl. 170. Het plan tot bouwing eener korenbeurs is in zoo verre gewijzigd, dat zij nu gebouwd is tusschen de *Korenmarkt* en de *Agnietenstraat*, hebbende op de eerste een op- en in de

laatste eene afrij. — Bl. 171. De havenmond is wijd 8 ell. en daarover ligt eene dubbele ophaalbrug. — Onder de vermaarde Tielenaars verdienen ook melding: de Regtsgeleerde Mr. HERMAN JACOB DIJCKMEESTER, geb. 1 Februarij 1771, † 16 Junij 1850, en de Krijgsheld DAVID HENDRIK BARON CHASSÉ, geb. 17 Maart 1765, † in den nacht tusschen 1 en 2 Mei 1849, als Generaal der Infanterie.

TJELEGEN, d. in *Oost-Indië*, op het eil. *Java*, resid. *Bantam*, reg. *Serang*, afd., distr. en 4 u. van *Anjer*.

* TIELLANDT. Bl. 191, reg. 9, staat: *fasces lees: fasce*

TIENDE-VEEN, geh., prov. *Drenthe*, gem. en $2\frac{1}{2}$ u. Z. W. van *Beilen*; met 20 h. en ruim 140 inw.

TIENDE-WEG, b., prov. *Zuid-Holland*. Zie TIENDWEG.

* TIENDGORZEN (DE VLAS-). Staat; Zie VLAS-TIENDGORZEN. lees: Zie VLAS-TIENDEGORZEN (DE).

TIENDWEG of TIENDE-WEG, b., prov. *Zuid-Holland*, gem. en $\frac{1}{2}$ u. W. van *Leerdam*; met 5 h. en 50 inw.

* TIENT, geh., prov. *Noord-Brabant*, ligt 25 min. Z. O. van *Zee-land* en telt 14 h. en 90 inw.

* TIERE. Staat; Zie ONZE-LIEVE-VROUW-TE-BERG. lees: Zie LIEVE-VROUW-TEN-BERG.

TJERKWERD, kadast. gem., prov. *Friesland*, kw. *Westergoo*, griet. *Wonseradeel*, arr. *Sneek*, kant. *Bolsward*, bevattende de d. Tjerkwerd, Allingawier, Dedgum, Exmorra, Greonterp, Hieslum, Longerhouw en Parrega, en, volgens het kadaster, eene oppervlakte beslaande van 3850 bund. 28 v. r. 71 v. ell., waaronder 3400 bund. 15 v. r. 64 v. ell. belastbaar land.

TJERKWERD, d., telt 54 h. en 150 inw.

* TJERKWERDER-POLDER (DE). Dit art. moet wegvallen.

TIERO, distr. in *Oost-Indië*, op het eil. *Celebes*, op de Zuidelijke landtong.

TIERO-BAAI, baai in *Oost-Indië*, in de *Golf-van-Boni*, aan de Oostkust van de Zuidelijke landtong van het eil. *Celebes*. Het is eene tamelijk wel ingesloten ankerplaats. Binnen de baai staat meer dan 50 vademen water, tot nabij den noordelijken hoek, alwaar het plotselings ondieper wordt en een inham is, welke eene mijl of iets meer inloopt, met 14 vademen water. Het zuidelijke gedeelte der baai is onzuiver, hebbende een rif, dat bij laag water droog loopt.

TJESMAWIER, voorm. state, prov. *Friesland*, kw. *Oostergoo*, griet. *Idaarderadeel*, $\frac{1}{2}$ u. N. N. O. van *Grouw*, waartoe zij behoorde, doch waarvan thans niets meer bekend is.

* TJESSENS, griet. *Achtkarspelen*. Men weet de juiste plaats, waar deze state gestaan heeft, niet meer aan te wijzen.

* TJESSINGA, vnorm. state, griet. *Leeuwarderadeel*. Ter plaatse, waar zij gestaan heeft, ziet men thans eene hoerenplaats en grachten, welke eene oppervlakte beslaat van 26 bund. 10 v. r. 15 v. ell.

§ TJETSMA of TJITSA, voorm. state, prov. *Friesland*, kw. *Westergoo*, griet. *Barradeel*, 3 min. O. bij *Wynaldum*. — Ter plaatse, waar hij gestaan heeft, ziet men thans eene boerderij, welke eene oppervlakte beslaat van 37 bund. 54 v. r. 39 v. ell.

TIGCHELWERK (HET STIENZER-), geh., prov. *Friesland*, kw. *Oostergoo*, griet. *Leeuwarderadeel*, 40 min. O. van *Stiens*, aan de *Ee*; met 11 h. en ruim 60 inw.

TJIAMPLONG (DE), riv. in *Oost-Indië*, in het eil. *Java*, resid. *Preanger-Regentschappen*. Zij doorstroomt de streek, die op eenigen